

nummer 7 oktober/november 1999

TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING

VAN DOCENTEN IN GESCHIEDENIS EN

STAATSINRICHTING IN NEDERLAND (VGN)

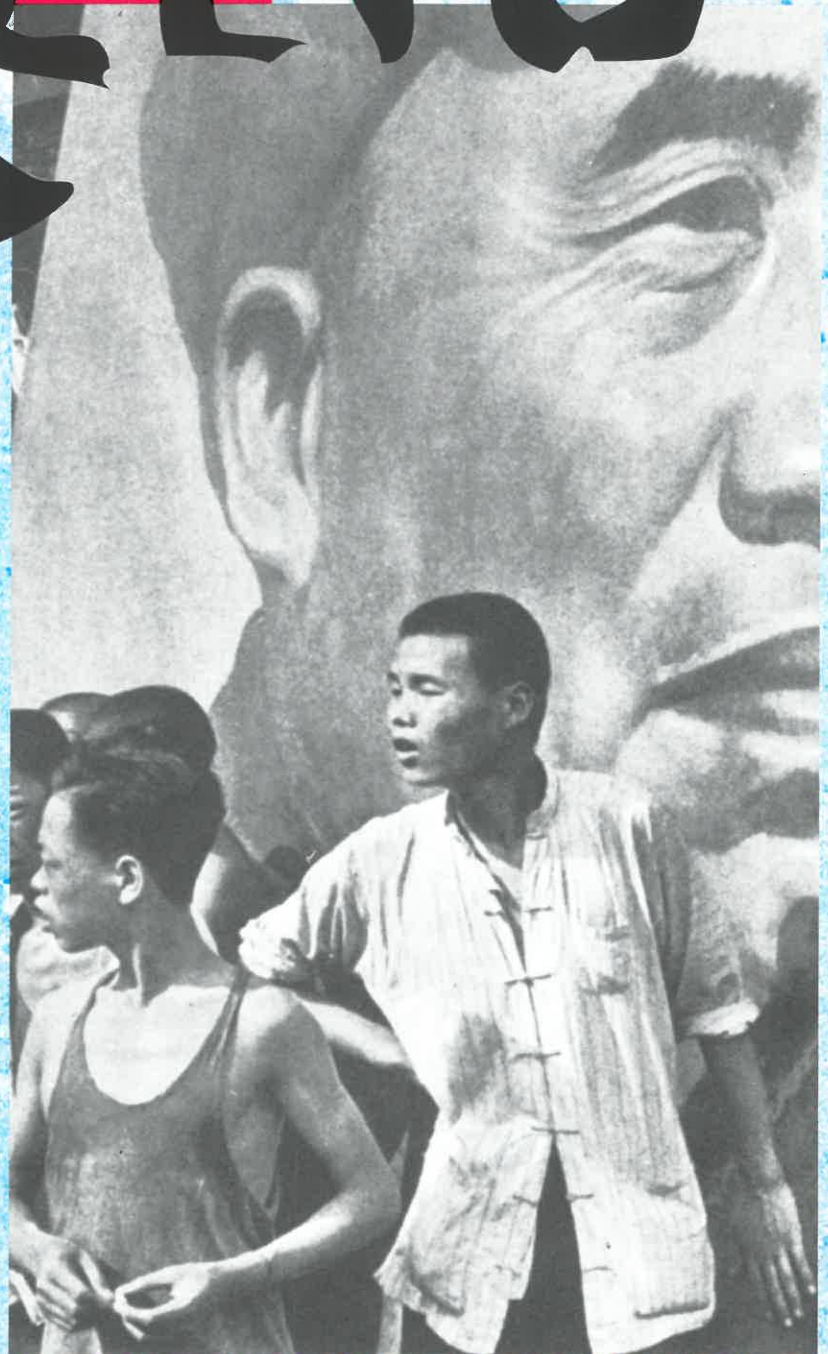
KLEIO

**Inspectierapport
vijf jaar basis-
vorming**

**Vijftig jaar
Volksrepubliek
China**

**Rollen van mannen
en vrouwen veertig
jaar terug en nu**

**Herinnerings-
centrum Kamp
Westerbork**

Algemeen Bestuur

Kees Weltevrede

voorzitter (OAC, KLEIO, Euroclio, KNHG, SLO, Platform VVVO en de Inspectie)
Dubbeldamseweg Zuid 350,
3312 KT Dordrecht.
Tel. 078 - 6390 699.
Fax 078 - 6399 001
E-mail: c.weltevrede@wxs.nl

Riemke Leusink

vice-voorzitter (Commissie Vrouwen- en Gender-geschiedenis, Euroclio, stofomschrijvingen, CEVO)
Dr. J.P. Heyelaan 4,
3818 GT Amersfoort.
Tel. 033-4657 363,
Fax 033-4657 384,
E-mail: leusink@worldonline.nl

Loek Janssen

secretaris (Commissie Basisvorming, VMBO)
Ananasstraat 1,
6543 ZH Nijmegen.
Tel. 024 - 373 4800.
E-mail: janssen.scholten@gironet.nl

Hans Kummerer

penningmeester (Didactiek- en activiteitencommissie, contacten met historische verenigingen, veldraadplegingen)
Dr. Dreeslaan 205,
5707 KC Helmond.
Tel. 0492-551138,
Fax 0492-574277.
E-mail: jn.kummerer@hetnet.nl

Herry Groothuis

(Commissie PA-BO, Werkgroep Staatsinrichting, contacten met het Cito)
Bollenhofsestraat 17,
3572 VH Utrecht.
Tel. 030 - 2713 204.
E-mail: h.groothuis@worldonline.nl

Renée Schreuder

(Beheer VGN-website, bestuursberichten Kleiokrante, Commissie Volwassenen-educatie, Commissie Cliomatica)
Couwenvoort 46-01,
3703 EM Zeist.
Tel. 030 - 6959 506.
E-mail: srd@wxs.nl

Ineke Veldhuis-Meester

(Commissie Havo/Vwo, Intercommissie, Historisch Didactisch Platform)
Quintuslaan 4,
9722 RV Groningen.
Tel. 050-5270 099.
E-mail: c.e.m.veldhuis-meester@uclo.rug.nl

Johan Raven

(Didactiek- en activiteitencommissie, Commissie Lerarenopleidingen, contacten met de archieven en omgevingsgeschiedenis)
Kinkhoorn 8, 9051 MJ Stiens.
Tel. 058-2574 050.

U kunt zich opgeven als lid van de VGN bij de administratie:

**Purmerendstraat 239,
2547 JD Den Haag.**

Contributies voor 1999:

- Bij bezoldiging t/m f100,- HOS-schaal 10:
- Bij bezoldiging vanaf f125,- HOS-schaal 10.7:
- VBO/MAVO-docent f 70,- met drie of meer vakken:
- Baan van minder f 85,- dan 16 uur:
- Kennismakingslidmaatschap (alleen voor studenten): f 50,-
- Buitengewone leden, f 90,- pensioen, VUT:
- Partnerlidmaatschap: f150,-

een abonnement:

- Binnenland f125,-
- Buitenland, f135,- binnen Europa € 60,-
- Buitenland, f175,- buiten Europa € 80,-
- Losse nummers f 15,- incl. verzendkosten € 7,-

Prijzen voor advertenties in Kleio:

- 1 pagina f510,-
- 1/2 pagina f410,-
- 1/3 pagina f310,-
- 1/4 pagina f225,-

bijsluiters f410,-
Voor nadere informatie kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

VGN-site: <http://home.wxs.nl/~srd/vgn.htm>

Hier is ook een brievenbus.

VGN-giro: 128701 t.n.v.

**Penningmeester VGN,
Den Haag.**

Van de redactie

Hebben de geschiedenisdocenten hun leerlingen geduceerd tot een soort robotachtige opgavenmakers? Is de omgang met bronnen verworpen tot louter tekstanalyse? Zijn lessen daardoor niet ongelooflijk saai geworden? Het evaluatierapport van de inspectie, *Geschiedenis en staatsinrichting in de basisvorming* beschrijft een doorsnee-geschiedenisles: leraar houdt korte inleiding, geeft vragen op, bespreekt antwoorden klassikaal, totdat de bel gaat. Van interactie tussen docent en leerlingen is maar weinig sprake, laat staan dat leerlingen de kans krijgen tot opiniëren, discussiëren, inleven, samenwerken en verbanden ontdekken. Leraren worden als methodeslaven gekenschetst; die de verhalen van de presentatievorm amper nog durven te hanteren. Over dit alles leest u uitvoerig in dit nummer van *Kleio*. Na de uitleg van inspecteur Melenhorst volgt de reactie van VGN-voorzitter Kees Weltevrede namens het bestuur.

Is het werkelijk zo bar? De redactie zou graag discussiebijdragen van lezers ontvangen. Hoe ervaart u het lesgeven in de basisvorming? Op welke manier valt er meer kleur en fleur te geven aan de lessen? Welke tips zou u collega-docenten willen geven? Uw bijdrage wordt verwelkomd op nevenstaand adres van de redactiesecretaris, of in de brievenbus van onze VGN-site. Wij zijn benieuwd naar de discussie!

Jan van Oudheusden

Redactie

Jan van Oudheusden,

voorzitter, Massenetstraat 21,
5144 WP Waalwijk.
Tel. 0416 - 33 74 30.
E-mail: jan.oudheusden@wxs.nl

Jos Trippenzee, secretaris,

Beltmolen 30,
3833 KM Leusden.
Tel./fax 033 - 494 18 24

Ruud Slotboom,

Hazenhof 54, 3451 LL Vleuten.
Tel. 030 - 677 40 61.
E-mail: ruud.slotboom@rtv.nos.nl

Huib Oattes,

Roerdomp 80,
3641 TK Mijdrecht.
Tel. 0297 - 28 11 97.
E-mail: hfoattes@wxs.nl

Carla van Boxtel,

Evieveld 6,
5422 AK Gemert.
Tel. 0492 - 36 11 36.
E-mail: c.vanboxtel@fss.uu.nl

Hans Pols,

Van Aerssenstraat 140,
2582 JT Den Haag.
Tel. 070 - 3501 380.

Marijke Meuwissen,

Simplonbaan 17,
3524 BG Utrecht.
Tel. 030 - 273 1670.

Stefan Boom,

Albrechtlaan 28,
1404 AL Bussum.
Tel. 035 - 694 87 42
E-mail: stefanbo@worldonline.nl

Tineke Bogaerts,

eindredactie,
Omloop-West 9,
3402 XM IJsselstein.
Tel. 030 - 688 35 76
Fax 030 - 688 84 59
E-mail: c.bogaerts@hccnet.nl

ISSN 0165-6449

Wilt u artikelen voor Kleio toesturen aan de secretaris van de redactie.

Berichten voor de Kleiokrante, aktualiteiten, mededelingen van commissies, aankondigingen en dergelijke kunnen naar de eindredacteur.

In dit nummer

2 *Vijf jaar basisvorming*

J.W.A. Melenhorst, C. Weltevrede

Onlangs verscheen het inspectierapport *Werk aan de basis* over de praktijk van de basisvorming. Het viel over de hele linie niet mee en ook bij geschiedenis en staatsinrichting bleken de prestaties eigenlijk beneden de maat. Veel lessen zijn van onvoldoende kwaliteit en buitengewoon saai, vaak komen niet alle kerndoelen aan de orde en de meeste leraren tobben op eigen houtje klassikaal voort. Inspecteur J.W.A. Melenhorst geeft de inhoud weer van vakrapport 11, dat gewijd is aan geschiedenis en staatsinrichting. Hierna reageert VGN-voorzitter Weltevrede namens het bestuur.

10

Barsten in het socialistische keurslijf

Een halve eeuw China

Eduard B. Vermeer

Vijftig jaar bestaat de Volksrepubliek China nu, maar de politieke en sociale structuur heeft in die periode wel wat wijzigingen ondergaan. Vooral de laatste jaren vallen er gaten in het rigide socialisme. De bevolking is meer ontwikkeld, mondiger en rijker. De veranderingen zijn echter voor de een voordeliger dan voor de ander.

15

Vader wordt papa, mams maakt carrière

Een praktische opdracht gendergeschiedenis.

Gerda Geerdink

Laat de leerlingen de kijk op mannen- en vrouwentaken in de jaren vijftig en nu vergelijken. Leg eens een jeugdboek naast GTST! En controleer de verschillen met de uitkomst van enkele interviews met vader en moeder/papa en mams.

24

Museumnieuws: Herinneringscentrum Kamp Westerbork

Een bijzondere plek

Huub Oattes en Jan van Oudheusden

Kleiooredacteurs op bezoek in een uitgebreid en heringericht museum.

30

Na veertig jaar

Requiem voor Reflector

Jan van Oudheusden

En verder

28

Boek van de maand

32

Boeken

37

Kleiookrant

Vijf jaar basis- vorming

2

'De modernisering van het vak geschiedenis en staatsinrichting hapert. Vijf jaar na de invoering van de basisvorming komen lang niet alle kerndoelen aan de orde. Minder dan de helft van de leraren stelt alle onderwerpen aan de orde. ...

Ook de algemene vaardigheidsdoelen komen weinig naar voren. Er wordt weinig aandacht besteed aan samenwerken en het verwoorden van standpunten. Tijdens de lessen wordt wel pedagogisch goed gehandeld, maar voor het overige zijn de lessen van veel leraren van onvoldoende kwaliteit. ... Leraren en secties zijn over het algemeen niet gericht bezig met de ontwikkeling van een kwalitatief hoogwaardig programma. Veel leraren werken autonoom en overleggen niet over de aanpak van hun lessen met collega's. De prestaties houden niet over: bij geschiedenis halen onvoldoende leerlingen het minimumniveau.'

In dit citaat uit 'Uitleg' (20a, 15 september 1999, 9) staat kort en duidelijk wat er allemaal mis is bij geschiedenis. Dat de uitslagen van het onderzoek van de inspectie naar het functioneren van de basisvorming bij de meeste vakken niet erg best zouden zijn, heeft waarschijnlijk niemand in het veld verbaasd. En de kranten kopten na het verschijnen ervan: 'De basisvorming mislukt!!!'

In de vakrapporten die tegelijk zijn uitgebracht, wordt aangegeven wat er bij ieder schoolvak is misgelopen. En dan sta je wél gek te kijken. Hebben we er dan met zijn allen echt met de pet naar gegooid? De inspectie waarschuwde immers al bij de voorbereiding dat er van alles niet klopte (zie Kleio 4/1994). Hebben de leraren het allemaal maar zijn gangetje laten gaan? Het willens en wetens verziekt? Is de druk van de politieke noodzaak verdwenen?

Wie zal het zeggen? Als je de schema's vergelijkt die achterin de vakrapporten staan, komt geschiedenis en staatsinrichting er niet eens het beroerdest vanaf. Het kan nog erger. Maar het had veel beter moeten zijn!

In de hierna volgende bladzijden geeft inspecteur Melenhorst een samenvatting van vakrapport 11, dat gaat over ons vak, en zoekt VGN-voorzitter Weltevrede naar oorzaken. Verder gaat hij in op de vraag 'wat nu?'. Dat laatste zouden we ook graag van u vernemen. U las dat al in de column 'Van de redactie' van Jan van Oudheusden.

Tineke Bogaerts

Geschiedenis en staatsinrichting in de basisvorming

J.W.A. Melenhorst,
inspecteur voortgezet onderwijs

Weet iedereen het nog? Op 1 augustus 1993 is de basisvorming in het voortgezet onderwijs ingevoerd. Voor vijftien vakken werden kerndoelen en algemene vaardigheidsdoelen vastgesteld.

De inhoud van het onderwijs zou worden gemoderniseerd en geharmoniseerd, verplichte studie- en beroepskeuze zouden worden uitgesteld en het peil van het jeugdonderwijs moest verhoogd worden.

Wat is daar na vijf jaar van terecht gekomen?

Dat staat beschreven in het rapport *Werk aan de basis* van de Inspectie van het Voortgezet Onderwijs. Een verslag van een grootschalig onderzoek op honderdtwintig scholen waar met veel betrokkenen is gesproken en waar onder andere circa 7300 lessen zijn bezocht. De uiteindelijke conclusie van het onderzoek is dat scholen nog weinig vorderingen hebben gemaakt met de aanpassing in het onderwijs aan de basisvorming.

Er zijn wel duidelijke verschillen tussen scholen. Er zijn scholen die goed op weg zijn en in het licht van een ontwikkelingsperspectief geeft dat hoop voor de toekomst.

Bij het rapport *Werk aan de basis* is een publieksversie uitgegeven en zijn negentien vakrapporten over de kwaliteit van de vakken van de basisvorming verschenen.

Dit artikel geeft een samenvatting van vakrapport 11 *Geschiedenis en staatsinrichting in de basisvorming*. Het opent met de aanloop van het vak naar de basisvorming.

Vervolgens is in het artikel te lezen wat de kwaliteit is van het leerstofaanbod, de lessen en hoe de vaksecties functioneren. Dan wordt iets gezegd over de leerlingresultaten. Als afsluiting schetsen wij de mogelijkheden die wij zien ter verbetering van de kwaliteit.

Toegevoegd is de vakkaart uit het rapport over geschiedenis en staatsinrichting, die de lezer een grafisch overzicht van alle aspecten geeft, en de toelichting daarop die in het rapport is afgedrukt.

Al jaren bestaan er discussies over de doelstelling en inhoud van het schoolvak geschiedenis en staatsinrichting.

Voorstanders van vooral het aanleren van kennis en inzicht botsen met diegenen die nadruk leggen op het aanleren van vaardigheden. Sommigen vinden dat het vak vooral moet bijdragen aan de algemene ontwikkeling van de leerlingen, terwijl anderen benadrukken dat het om bestaansverheldering gaat. Er zijn grote voorstanders van het aanbieden van chronologische overzichts-kennis, maar evenzeer wordt er door anderen gepleit voor een thematisch kennisaanbod.

Bij de invulling van het vak voor de basisvorming speelden deze verschillende opvattingen uiteraard een rol. Er zijn duidelijke keuzes gemaakt. Er zijn kerndoelen geformuleerd, waaruit valt af te leiden dat belang wordt gehecht aan benaderingswijzen en vaardigheden. De inhoud van het vak verschoof van politieke geschiedenis naar sociale, economische en mentaliteitsgeschiedenis. De leerstof werd in domeinen verdeeld. Staatsinrichting werd een voorgeschreven onderdeel van het programma van de onderbouw.

De eerste kerndoelen van 1993 riepen in het onderwijsveld verschillende en soms heftige reacties op. Het programma zou te overladen zijn, de kerndoelen te ambitieus en te abstract geformuleerd. Ook vonden veel leraren dat er een te sterke nadruk lag op het aanleren van vaardigheden en met name op het werken met bronnen. Daardoor zou er te weinig aandacht zijn voor overzichts-kennis en de historische context van de thema's.

In de herziene kerndoelen van 1998 wordt het belang van de vaardigheden weer onderstreept en ook blijft de leerstof verdeeld in domeinen.

De inspectie heeft zich in haar evaluatie van de basisvorming gericht op de eerste versie van de kerndoelen.

Het leerstofaanbod

De basisvorming voegde niet alleen staatsinrichting toe aan het programma

van de eerste drie jaar van het voortgezet onderwijs, maar ook enkele kerndoelen die nieuw waren voor de meeste scholen. Met name de doelen over periode na 1945 en de diverse -ismen waren tot dan toe meestal geen onderdeel van het programma.

De eerste vraag die voor de hand ligt is: slagen de leraren geschiedenis en staatsinrichting erin alle kerndoelen aan bod te laten komen?

Het antwoord is nee! Minder dan de helft van de honderdtwintig bezochte scholen doet een leerstofaanbod waarin alle kerndoelen zijn opgenomen. Bij scholen voor ivbo en vbo ligt het percentage nog aanzienlijk lager.

Aan hoeveel kerndoelen komt men in een bepaalde school niet toe?

Als de grens bij 80% van de kerndoelen wordt gelegd, dan haalt 71% van de scholen die grens. Op zich biedt dit resultaat perspectief voor de toekomst: het gaat bij de meeste scholen voor voortgezet onderwijs om een beperkt aantal kerndoelen waar men niet aan toe komt. Met name de nieuwe kerndoelen komen niet of nauwelijks aan de orde.

Zes kerndoelen worden op ten minst een vijfde van de scholen niet behandeld. Het gaat hierbij om de volgende kerndoelen:

- 1c. eenvoudig onderzoek doen naar historische gebeurtenissen,
8. ontwikkeling van de internationale verhoudingen na 1945,
9. (post)koloniale verhoudingen met Oost- en West- Indië,
11. ontwikkelingen in de moderne westerse samenleving na 1945,
13. eigentijdse en historische opvattingen van diverse -ismen,
14. hoofdlijnen van structuur en functioneren van het Nederlandse bestel.

Er zijn meerdere redenen te noemen waarom de scholen er niet in slagen om alle kerndoelen op te nemen in hun leerstofaanbod.

Allereerst werkt de traditie nog door, dat de nieuwe kerndoelen en de staatsinrichting tot het programma van de hogere klassen horen. Verder ervaren veel leraren, dat de omvang van de kerndoelen zich niet verhoudt met de beschikbare tijd. Zij krijgen eenvoudigweg de methode niet uit, zodat met name de periode na 1945 buiten beschouwing blijft.

Er zijn ook leraren, die het abstractieniveau van sommige kerndoelen te hoog vinden voor bepaalde groepen leerlingen en ze daarom achterwege laten. Ook zorgen taalzwakte en te geringe leesvaardigheid van deze leerlingen ervoor, dat het tempo niet hoog kan liggen en dat het boek gewoon niet uit komt.

Veel leraren wijzen er verder op, dat het aanleren en oefenen van vaardigheden meer tijd kost dan voorheen. En de discussie die daar doorheen speelt en die zijn invloed heeft op de keuze, is of de vaardigheden niet te veel benadrukt worden ten koste van (parate) kennis.

Zoals we eerder zagen, bieden ivbo en vbo een relatief groot aantal kerndoelen niet aan. Een van de redenen daarvoor is dat bij deze schoolsoorten de voorkeur duidelijk naar concrete onderwerpen uitgaat. Ook is vast te stellen, dat geschiedenis en staatsinrichting alleen in de eerste twee jaar op de lessentabel staat en vaak in totaal met een uur minder dan de adviestabel aan geeft. En het aantal uren is nog minder, wanneer geschiedenis en staatsinrichting in combinatie met aardrijkskunde en/of economie wordt aangeboden.

Bij de vaststelling dat niet alle kerndoelen worden aangeboden kan men zich afvragen of mogelijk ook de methoden een belemmering vormen.

Dat is niet het geval. Tijdens de invoering van de basisvorming was weliswaar de keuze voor een nieuwe methode nog beperkt, het overgrote deel van de scholen beschikt nu echter over methoden die toegesneden zijn op wat de basisvorming vraagt.

Een volgende vraag van de inspectie was: in hoeverre draagt geschiedenis en staatsinrichting bij aan het bereiken van de algemene vaardigheidsdoelen? Het vak leent zich op zich uitstekend voor de eerste drie algemene vaardigheidsdoelen van de kerndoelen: een eenvoudig onderzoek doen, eigen standpunten verwoorden en samenwerken aan opdrachten.

Het verwoorden van standpunten komt, zo stelt de inspectie vast, in de lessen het meest voor. De aandacht voor algemene vaardigheidsdoelen in de lessen is over het algemeen betrekkelijk gering.

De lessen

De inspectie woonde 454 lessen geschiedenis en staatsinrichting bij. Lang niet altijd tot genoegen, niet voor de inspectie maar ook niet voor de leerlingen. Dat wordt duidelijk, wanneer we het stereotype beeld zien dat uit de bijgewoonde lessen naar voren komt.

Vaak is het vaste patroon dat de leraar een korte, veelal alleen procedurele introductie geeft met behulp van beeldmateriaal of door het lezen van stukjes tekst uit een boek. Dan volgen het maken van vragen en het klassikaal bespreken van de antwoorden van de vragen. De hele klas werkt uit hetzelfde methodeboek, de hele klas is bij hetzelfde hoofdstuk of thema en de leraar richt zich bij de instructie op de hele klas. De leerlingen worden weinig uitgedaagd met goede opdrachten en bronnen. Zij lezen, door sommige methodes daartoe zelfs aangemoedigd, voornamelijk fragmenten tekst die ze voor het beantwoorden van de vragen nodig hebben.

Geschiedisonderwijs is voor de leerlingen tekstanalyse aan de hand van vragen, waarbij de gewenste interacties tussen leraar en leerlingen onderling te vaak ontbreken. Alles draait in de klassikale lessen rond de te maken opgaven van het methodeboek.

De meeste leraren volgen die methodes

zonder dat ze het onderwerp in een historisch kader plaatsen, overzichts-kennis geven, de leerstof kort herhalen en de leerlingen motiveren voor de les.

Bij dit algemene beeld is een verdere detaillering te geven.

In de meeste lessen zit het in pedagogisch opzicht wel goed. In meer dan 80% van de lessen beoordeelde de inspectie het pedagogisch handelen van de leraren als voldoende. De leraren toonden in gedrag en taalgebruik respect voor de leerlingen en zij zorgden voor een goed werkklimaat. Weinig leraren echter hielden in hun lessen rekening met de leefwereld van de leerlingen. Bij een vak als geschiedenis en staatsinrichting, met nadruk op bestaansverheldering, mag dat volgens de inspectie eigenlijk niet ontbreken.

De inspectie beoordeelde in de lessen ook de kwaliteit van de instructie en het klassenmanagement. Dat zijn aspecten van vakmanschap die te maken hebben met het geven van effectief onderwijs en die niet direct gekoppeld zijn aan de vernieuwing van de basisvorming. Iedere leraar zou hier eigenlijk positief moet scoren. Dat is niet het geval.

Van slechts 60% van de lessen zijn deze aspecten als voldoende beoordeeld. Te weinig lessen kennen een duidelijke introductie van het te behandelen thema en een verheldering van de geschiedkundige (deel)vragen waarop de leerlingen een antwoord moeten vinden. De leerlingen weten door de onzorgvuldige start vaak niet wat er in de les aan kennis of vaardigheden geleerd gaat worden. Een goede afsluiting is ook maar weinig waargenomen. De leraar verzuimt met de leerlingen na te gaan of het vooraf gestelde leerdoel is bereikt.

De variatie in werkvormen in de lessen is gering. Te weinig leerlingen krijgen gelegenheid tot opiniëren, discussieren, inleven, samenwerken en zelfstandig informatie verzamelen. Veel lessen bieden door hun eenzijdigheid te weinig uitdaging.

Nog te weinig leraren gaan uit van situaties die voor de leerling herkenbaar zijn. Zij besteden weinig aandacht aan het leggen van verbanden tussen het geschiedenisthema en het heden.

De inspectie heeft in het bijzonder ook de vakdidactische kwaliteiten van de lessen beoordeeld.

Slechts 42% van de lessen is in vak-

didactisch opzicht als voldoende beschouwd. De percentages positieve scores op de indicatoren, die de inspectie vaststelde voor goed vakdidactisch handelen, laten zien welke onderdelen in de lessen voorkwamen.

Een aantal belangrijke vakdidactische kwaliteiten komt in weinig lessen voor (zie schema 1).

De inspectie vindt veel lessen niet inspirerend voor de leerlingen. Veel leraren volgen slaafs het boek en dat betekent vooral een stukje lezen en veel vragen maken en bespreken. Af en toe is er een leraar, die op motiverende wijze met een verhalende presentatievorm het historisch kader van het thema verheldert. Af en toe is er een leraar die een interactief onderwijsleergesprek houdt. Dan wordt de les weer boeiend. Maar over het algemeen is helaas saaiheid troef.

De basisvorming wil het actief leren bevorderen en wil dat leraren rekening houden met verschillen tussen leerlingen. Dat zijn moeilijke opgaven, die op veel scholen met vaak een klassikale traditie niet van de ene dag op de andere in praktijk worden gebracht. De inspectie stelt vast, dat veel leraren actief leren verwarren met zelfstandig werken. Zij denken een actief leerproces te bevorderen als zij de leerlingen aan het werk zetten, ook al gaat het initiatief van de leerlingen vaak niet verder dan het maken van vragen en opgaven uit het boek. Daarbij lezen zij nauwelijks meer dan de tekst uit de boek bij de corresponderende nummer van de vraag. De leerlingen kunnen meestal snel beschikken over de juiste antwoorden, zodat de prikkel om zelf te zoeken en te reflecteren ontbreekt. Wat een actieve leerling zou moeten zijn, wordt door deze wijze van zelfstandig werken een halfslachtige opgavenmaker. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat het zelfstandig werken vaak een vervuild aanzien bood.

Van differentiatie binnen de klas naar niveau, tempo en belangstelling is in de lessen weinig sprake. In meer dan driekwart van de lessen ontbreekt elke aandacht voor verschillen tussen leerlingen. Alle leerlingen werken gelijktijdig uit hetzelfde methodeboek aan hetzelfde hoofdstuk of thema. De leraar richt zich in de instructie op de hele klas en alle leerlingen krijgen hetzelfde huiswerk op, ook in heterogene dakpanklassen. Zelfs methodeboeken, die duidelijk aandacht schenken aan differen-

Vakdidactische kwaliteit

Percentage van de lessen waarin deze voorkwam

de leraar:

ondersteunt het leerproces door (audio)visueel materiaal	63
plaatst het behandelde thema in zijn historische context	61
stimuleert de leerlingen zich in te leven	60
motiveert de leerlingen voor het vak	44
leert historisch bronnenmateriaal zorgvuldig te gebruiken	41
maakt de relevantie van het thema voor heden duidelijk	35
stimuleert inzicht in standplaatsgebondenheid	24
leert onderscheid te maken in structuurbegrippen	22
verwijst naar andere vakken of andere leerstofdomeinen	20

Schema 1. Vakdidactische kwaliteiten.

tatie met verschillende soorten vragen in de werkboeken, worden meestal klassikaal doorgewerkt.

De inspectie is samenvattend van oordeel, dat de kwaliteit van de lessen geschiedenis en staatsinrichting te laag is. Dat betreft niet alleen aspecten die samenhangen met de basisvorming, maar het gaat ook om onderdelen van vakdidactiek en instructie die eigenlijk in iedere les in orde zouden moeten zijn. De inspectie zoekt naar achtergronden voor dit te lage niveau. Zij neemt daarbij aan, dat er niet één verklarende factor is, maar dat er meerdere hun invloed hebben.

Is er in ons land in de opleiding en nascholing wel voldoende traditie en ruimte voor vakdidactiek van geschiedenis en staatsinrichting? Weliswaar hebben de meeste leraren die geschiedenislessen geven wel een passende bevoegdheid, maar zijn ze wel voldoende vakdidactisch geschoold? Er zijn daarbij nogal wat leraren in de basisvorming die meerdere vakken geven en die geschiedenis en staatsinrichting 'erbij moeten doen'. Ervaren zij een voortdurende bezinning op de vakdidactiek van geschiedenis en staatsinrichting wel als een reële opgave?

Ook de belasting van de leraren is een factor van betekenis. Veel leraren stellen, dat zij niet toekomen aan het geregeld en goed voorbereiden van hun lessen.

De vaksectie

In de meeste scholen is de vaksectie het orgaan waarbinnen leraren afspraken maken over de inhoud en didactiek van het vak. Voor de inspectie was dan ook de vraag van belang of de sectie

geschiedenis en staatsinrichting een actief beleid voert voor het maken van afspraken over de leerstof, de didactische vormgeving van de lessen, het vastleggen en evalueren van leerresultaten en de kwaliteit van het werkoverleg.

Het antwoord op die vraag viel niet mee. Slechts van 43% oordeelt de inspectie het beleid als voldoende. Deze score valt laag uit, omdat bij de beoordeling van het beleid de inspectie vooral nadruk legde op de vraag of de sectieleden afspraken maken over een gemeenschappelijke vakdidactische aanpak van hun onderwijs. Dat blijkt slechts een klein gedeelte van de secties te doen.

Door het systematisch volgen en waarderen van de leerresultaten kan de sectie vaststellen of de leerlingen de doelen van de basisvorming bereiken. Iets meer dan de helft van de secties geschiedenis en staatsinrichting voert beleid voor de registratie en evaluatie van de vorderingen van leerlingen.

Over de meer praktische zaken als de keuze van de methode en het aantal af te nemen toetsen maken veel meer secties wel afspraken.

Wie de feitelijke stand van zaken over het geringe inhoudelijk en didactisch sectiebeleid analyseert komt terecht bij meerdere factoren.

In de periode vóór de basisvorming, zonder richtinggevend kerndoelen, had de leraar geschiedenis en staatsinrichting veel vrijheid om vanuit persoonlijke belangstelling en voorkeuren vorm te geven aan zijn onderwijs. Verscheidenheid van denkbeelden over het vak werden geaccepteerd en niet

zelden gekoesterd. Er bestond ook geen vastgelegde concentrische of cumulatieve opbouw van de leerstof, de thema's werden in de achtereenvolgende jaren relatief los van elkaar aangeboden. Veel van deze opvattingen en onderwijspraktijk is ook nog na de invoering van de basisvorming aanwezig.

De secties hebben zich de afgelopen periode niet nadrukkelijk bekommerd over een beleidsvoering voor de basisvorming. De ontwikkeling van de Tweede Fase vroeg vaak dermate veel van de aandacht en tijd van de leraren, dat de basisvorming wat uit het zicht verdween.

De leerlingresultaten

Bij iedere onderwijsvernieuwing komt een belangrijke vraag naar voren: leren de leerlingen wel wat verwacht mag worden?

Om een antwoord te kunnen geven op deze vraag zijn in 1997 en 1998 op verschillende scholen bij 3379 leerlingen CITO proeftoetsen voor geschiedenis en staatsinrichting afgenomen. Per schoolsoort werd van te voren aangegeven welke score een gemiddelde leerling zou moeten halen. De toetsgegevens zijn beoordeeld door zo'n dertigtal deskundigen.

De resultaten laten een gevarieerd beeld zien.

De resultaten van de vbo-leerlingen zijn heel behoorlijk. Voor geschiedenis presteren de leerlingen op niveau, voor staatsinrichting boven niveau.

Mavo-leerlingen halen voor geschiedenis resultaten die onder het verwachte niveau liggen.

Leerlingen van zowel havo als vwo presteren zowel voor geschiedenis als staatsinrichting onder het verwachte niveau.

Over het geheel genomen halen te weinig leerlingen voor de geschiedenis-toets het minimumniveau. Bij de toets staatsinrichting halen over het geheel genomen meer dan voldoende leerlingen het vereiste minimumniveau.

Waarom is dit resultaat toe te schrijven? Ook hier zullen er meer factoren een rol spelen.

Wellicht wordt de leerstof, ondanks de kerndoelen, te vluchtig en onvolledig behandeld.

Mogelijk betekent het star volgen van het methodeboek dat bepaalde kerndoelen niet aan bod komen.

Het kan ook zijn, dat staatsinrichting,

dat een nieuw onderdeel is in de basisvorming, te eenmalig wordt behandeld.

Naar meer kwaliteit

Het vak geschiedenis en staatsinrichting is vijf jaar na de invoering van de basisvorming nog sterk in ontwikkeling. Minder dan de helft van de scholen heeft het programma volledig ingevoerd en vaak ontbreken meerdere kerndoelen.

De lessen zijn in pedagogisch opzicht voldoende, maar vakdidactisch gezien vaak niet. Leraren besteden nog te weinig aandacht aan actief leren en aan verschillen tussen leerlingen.

Het is nog veel te vroeg om van een kwalitatief verantwoorde invoering van het vak geschiedenis en staatsinrichting over de volle breedte van het voortgezet onderwijs te kunnen spreken.

De inspectie ziet een aantal mogelijkheden tot verbetering van het vak in de basisvorming. Zij onderscheidt verbeteringen waaraan zowel de leraren, de secties en schoolleiders als de overheid kunnen bijdragen.

Het ligt voor de hand dat leraren en de secties zouden moeten investeren in een vakdidactische scholing.

Kwaliteitsverbetering zou ook tot stand kunnen komen door te organiseren intervisie en supervisie via een netwerk van leraren.

Belangrijk is, dat secties en leraren veel gericht hun onderwijsinhouden met de daarin op te nemen vaardigheden gaan plannen.

De schoolleiding zou vakdidactische scholing, sectieoverleg en andere vormen van overleg kunnen stimuleren en faciliteren. Zij zou ook kunnen bevorderen, dat een goede afstemming van het programma geschiedenissen en staatsinrichting op andere vakken in de basisvorming plaats vindt. Door het voorkomen van overlap kan de overladenheid van het programma wellicht worden verminderd. Voor taalzwakke leerlingen is een gericht taalbeleid van belang om achterstand in de zaakvakken te voorkomen.

De overheid kan de educatieve uitgeverijen stimuleren om goed lesmateriaal te ontwikkelen met aandacht voor basiskennis, overzichtskennis en vaardigheden. In het bijzonder is het nodig, dat er geschikt lesmateriaal komt voor de leerlingen in het leerweg-ondersteunend onderwijs.

Toelichting op het overzicht van de vakkaart

Bij het uitspreken van een landelijk oordeel op de vakkaart hebben wij onderscheid gemaakt tussen bekende en nieuwe taken voor scholen. Met bekende taken bedoelen we de taken die ook voor 1993 golden. Nieuwe taken hebben met de basisvorming hun intrede in het onderwijs gedaan.

Met de bekende taken, zoals het pedagogisch handelen tijdens de lessen of de zorgvuldige registratie van leerlingresultaten door een sectie, hebben scholen en leraren al jarenlang ervaring en we gaan er dan ook van uit dat de kwaliteit hiervan in driekwart van de scholen of de lessen voldoende moet zijn om landelijk voor het vak als geheel van een voldoende te kunnen spreken.

Bij de nieuwe taken gaan we daar niet van uit; wij verwachten na vijf jaar nog niet dat deze taken al in alle opzichten volledig worden uitgevoerd. Wij denken daarbij bijvoorbeeld aan de dekking van de kerndoelen voor een vak en het vakdidactisch handelen van leraren. Daarom leggen we voor deze taken de grens lager en wel bij tweederde van het aantal scholen of tweederde van het aantal lessen.

Voor de leerlingresultaten hebben wij een minimumniveau bepaald. Bij de beoordeling van de proeftoetsen van de afsluittoetsen basisvorming van het Cito is het minimumniveau gedefinieerd als het niveau dat door 90% van alle leerlingen gehaald had moeten kunnen worden. We hebben deze normen na een zorgvuldige procedure vastgesteld en daarbij hebben we betrokkenen uit het onderwijsveld geraadpleegd.

Op de vakkaart is de norm met een streep zichtbaar gemaakt.

Minder dan de helft van de scholen slaagt erin alle kerndoelen te behandelen. Deels door tijdgebrek, deels omdat sommige kerndoelen te hoog gegrepen zijn voor een deel van de leerlingen, deels omdat men niet gewend is contemporaine onderwerpen aan de orde te stellen in de onderbouw.

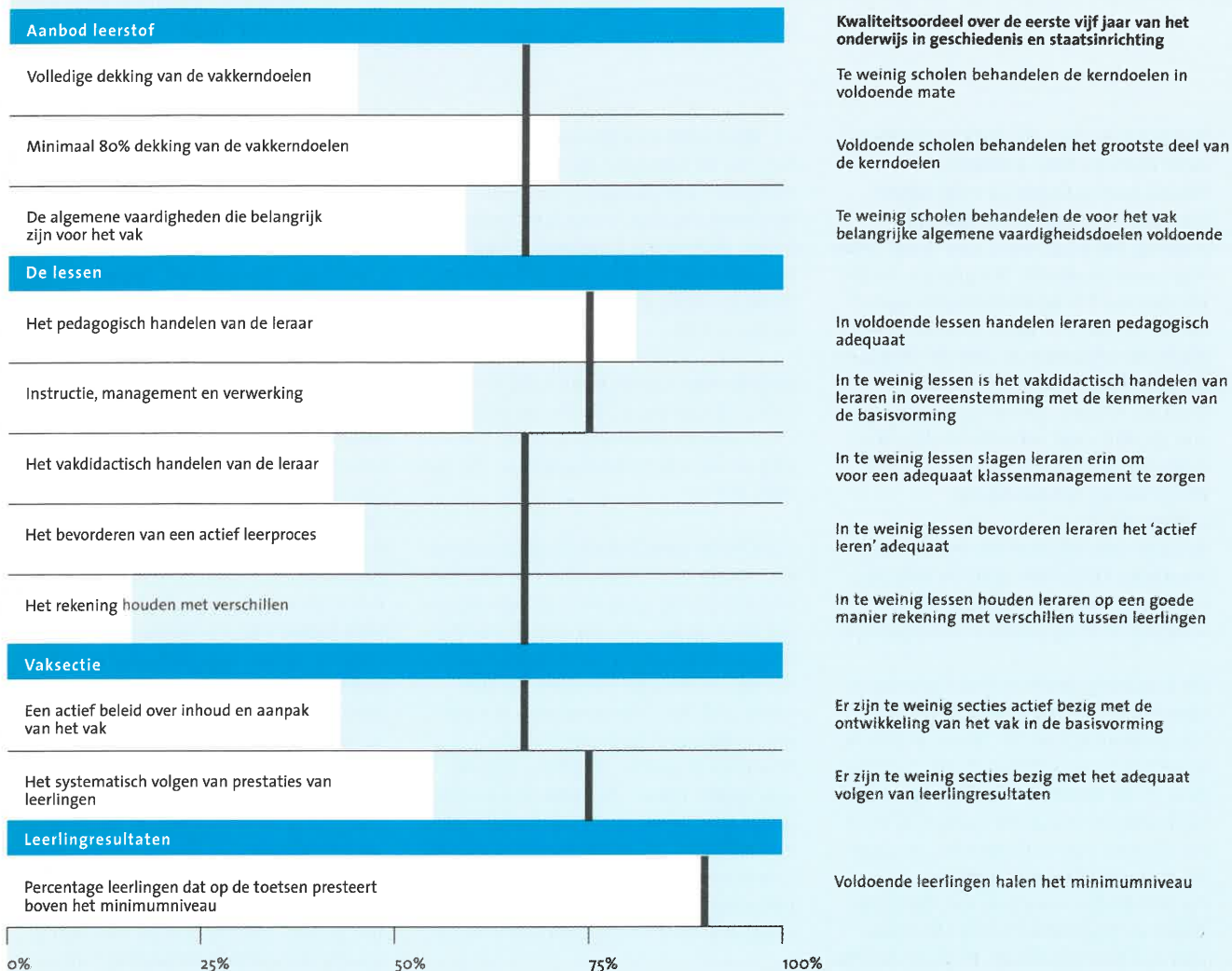
Het vak draagt weinig bij aan de realisering van de verwante algemene vaardigheidsdoelen: samenwerken aan opdrachten en standpunten verwoorden.

In de lessen wordt er veel klassikaal gewerkt, waarbij de methode centraal staat. Als er zelfstandig wordt gewerkt, gaat dit meestal niet verder dan het

Vakkaart geschiedenis en staatsinrichting in de basisvorming

Onderzoeksuitkomsten van 119 scholen

Wat is de kwaliteit van het vak geschiedenis en staatsinrichting in de basisvorming? (in procenten)

Percentage van de 119 scholen en 454 lessen met een voldoende op betreffend evaluatie-onderwerp

Norm voor de verschillende evaluatie-onderwerpen

maken van vragen en opdrachten uit het boek. Geschiedisonderwijs is veelal teruggebracht tot het maken van vragen en het bespreken van de gemaakte antwoorden. Actief leren van leerlingen wordt zo te weinig bevorderd. Het pedagogisch handelen is meestal goed. De instructie en organisatie van de lessen kan beter, vooral wat betreft het duidelijk maken van doel en opbrengst van de les.

Minder dan de helft van de secties geschiedenis en staatsinrichting voert een actief en inhoudelijk sectiebeleid. De meeste secties maken hooguit afspraken over de wijze van toetsing en de keuze

van de methode. De vakdidactische aanpak binnen de klas is nauwelijks onderwerp van overleg binnen de sectie. Dit is deels een bewuste keuze: men wil ruimte laten aan ieders eigen opvattingen, iets dat goed binnen het wezen van het vak past. Daarnaast is men 'van oudsher' niet gewend om hier met sectieleden over te praten.

Bijna de helft van de secties heeft geen systeem voor het volgen en registreren van leerlingprestaties. Dit past in de lijn van het tamelijk autonoom opereren van sectieleden en het ontbreken van gericht sectiebeleid.

Kijken we naar het percentage van de leerlingen dat het minimumniveau weet te behalen op de basisvormingstoetsen geschiedenis en staatsinrichting, dan is de conclusie dat voldoende leerlingen dit minimumniveau halen. Bij de toets staatsinrichting halen meer dan voldoende leerlingen het vereiste minimumniveau.

Uit: Vakrapport 11, Geschiedenis en Staatsinrichting in de basisvorming (8-9).

Reactie van het bestuur van de VGN

Kees Weltevrede.
voorzitter VGN

Het bestuur van de VGN is blij met deze eerste echte evaluatie. Tot nu toe ontbrak bij vele onderwijsvernieuwingen een grondige analyse. Meestal werd een soort trial-and-error-methode toegepast, in die zin dat men tekortkomingen signaleerde en zonder deze te analyseren plannen ontwikkelde om de vermoede tekortkomingen bij te sturen. Daarom is zo'n grondige evaluatie een goede zaak om duidelijkheid te krijgen omtrent de vaste koers die moet leiden tot kwaliteitsverbetering.

Wij zijn ook blij met de milde toon waarmee toch vele tekortkomingen van de lessen in geschiedenis en staatsinrichting worden blootgelegd.

De inspectie geeft in haar algemene rapport al een aantal redenen aan ter verklaring van de teleurstellende resultaten van vijf jaar basisvorming. Ook in de media is de afgelopen tijd ruimschoots aandacht geweest voor de diverse contextfactoren die daarbij een rol gespeeld hebben. De resultaten voor het vak Geschiedenis en Staatsinrichting stemmen niet tot tevredenheid. In onze reactie gaan we na welke aandachtspunten de concrete aanbevelingen van de inspectie opleveren voor het beleid van de VGN.

We voelen ons gesterkt door de kritiek van de inspectie op de besluitvorming omtrent de regelgeving, de invoering daarvan en de omstandigheden waarin dat is gebeurd. Voor ons was reeds bij de start van de basisvorming duidelijk, dat er vele onmogelijkheden waren.

Eens te meer wordt helder dat er een aantal kloven gaapt tussen de weerbarstige onderwijswerkelijkheid van alledag en de schitterende plannen die zijn bedacht.

Zo is er de kloof tussen de plannenmakers en de uitvoerders voor de klas. De invoering ging gepaard met een bezuiniging in plaats van een flinke investering in vernieuwing van het onderwijs. De vernieuwingen moesten worden ingevoerd door deskundigen, die werden ingehuurd door uitgeverijen. Daardoor is er een duidelijke afstand geschapen tussen de vernieuwers, die veelal deel uitmaakten van het circuit van adviseurs en boekenschrijvers en de gewone man of vrouw voor de klas. Dat maakt het begrijpelijk dat het draagvlak voor vernieuwingen smal is.

Bij het eerste verschijnen van de kerndoelen hebben verschillende VGN-commissies en het toenmalige bestuur gesproken over de illusie van het bereiken van de kerndoelen door *alle* leerlingen in de basisvorming. Zij waarschuwden voor het feit dat de leerlingen met beperkte cognitieve leercapaciteiten, zoals die in het vbo en mavo, niet in staat zouden zijn de vele kerndoelen in veel kortere tijd dan bijvoorbeeld leerlingen op het atheneum tot zich te nemen. De VGN waarschuwde steeds dat veel scholen (met name op vbo en mavo-niveau) onder het aantal lessen van de adviestabel zouden blijven, hetgeen door het evaluatierapport bevestigd wordt (25).

Ook over de mogelijkheid om de basisvorming af te sluiten met één toets voor alle leerlingen is in VGN-kringen reeds in vroeg stadium sceptisch gereageerd.

Onze indruk is dat daar weinig naar geluisterd is.

Toch doet het pijn om te constateren dat de inspectie de vinger heeft gelegd op een aantal duidelijke tekortkomingen in het geschiedenisonderwijs. De inspectie rubriceert haar bevindingen in vier thema's: het *lesaanbod*, de *lessen*, de *vaksectie*, en de *leerling-resultaten*.

Het lesaanbod

Met betrekking tot het *lesaanbod* wordt geconstateerd dat lang niet alle kerndoelen aan bod komen. Als verklaring hiervoor wijst de inspectie op de (ambitieuze) omvang van het onderwijsprogramma in relatie tot het (geringe) aantal beschikbare lessen. Ook is het abstractieniveau van sommige kerndoelen niet in overeenstemming met het ontwikkelingsniveau van de (soms taalzwakke) leerlingen. Verder lijkt er soms sprake van overaccentuering van vaardigheden en benaderingswijzen ten koste van kerndoelen.

Deze constatering sluit aan bij de aanbevelingen van de commissie-De Wit die immers ook voorstelt om de nadruk op vaardigheden enigszins los te laten ten gunste van historische overzichts-kennis. De gedachtewisseling binnen de VGN hierover (onder andere tijdens onze laatste algemene jaarvergadering op 20 maart jl.) heeft geleid tot een pleidooi voor een heroriëntatie op de didactiek van ons vak.

De lessen

Kijkend naar de *lessen* stelt de inspectie dat het pedagogisch handelen van geschiedenisdocenten van goede kwaliteit is, maar dat het didactisch handelen laag scoort. Lesopbouw, variatie in werkvormen, aansluiten bij de leefwereld van jongeren en relatie leggen met het heden zijn aspecten die te wensen overlaten. Leraren volgen slaafs de methoden en maken te weinig gebruik van een verhalende presentatievorm of onderwijsleergesprek. De vraag doet zich voor of docenten in hun poging om leerlingen zelfstandig te laten werken te veel doorgeslagen zijn in de richting van zelfstandigheid. Het idee dat een vertellende docent niet bij de basisvorming past, lijkt ten onrechte te hebben postgevat!

Stedelingen

Het verhaal van ....
Graaf Floris V en de burgers van Dordrecht
Het ontstaan van steden, handel en ambachten

Stad en land in de middeleeuwen
Horigheid
Feodaliteit
Stadsrecht

Gilden, hanze, ontstaan van het banksysteem

De ontwikkeling van het (vroeg)-kapitalisme

Vorsten

Het verhaal van...
Willem van Oranje en Filips II
Machtige vorsten
Splitsing in de kerk
Ontstaan van Nederland

De Nederlandse Republiek en de absolute vorsten

Koning en parlement in Engeland

Politiek denken: Machiavelli, Locke, Hobbes, Montesquieu

Rubrieken uit een canonvoorstel van het Historisch Didactisch Platform. De eenvoudige icoontjes worden een aantal keren op een hoger niveau herhaald en zijn op ieder niveau in te vullen. Een aantal van die icoontjes bij elkaar vormt 'de canon'.

De inspectie sluit zich aan bij het advies van de commissie-De Wit die een lans breekt voor de versterking van de positie van de didactiek van het vak, bij voorkeur in de vorm van het instellen van een leerstoel voor historische didactiek.

Met zorg stelt de inspectie dat veel geschiedenisleraren in de basisvorming meerdere vakken geven (en dus 'geschiedenis en staatsinrichting erbij moeten doen', 33). Een gerichte bezinning op de vakdidactiek van geschiedenisonderwijs is dan wel veel gevraagd. Dit sterkt het VGN-bestuur in haar hui-
ver ten aanzien van de dreigende verschuiving bij diverse lerarenopleidingen (het zgn. innovatieplan Educatief Partnerschap), die het in de toekomst mogelijk maakt dat studenten na versnelde programma's als leraar inzetbaar zijn in meerdere vakken.

Onder druk van het lerarentekort worden de kwaliteitseisen binnen de (twee-degrads) lerarenopleiding aanzienlijk verlaagd, hetgeen de vakdidactische kwaliteit onmogelijk ten goede kan komen. Voor de (zeer beperkte) vakinhoudelijke kennis van toekomstige leraren vreest het bestuur het ergste. Het VGN-bestuur zal deze ontwikkelingen met de grootst mogelijke waakzaamheid volgen.

Het tijdprobleem

De suggestie van de inspectie om docenten algemeen en vakdidactisch te laten (bij)scholen wordt door het bestuur van harte toegejuicht. Maar de door de inspectie geconstateerde werkbelasting van geschiedenisdocenten (relatief veel voorbereidings- en correctietijd) werpt wel de vraag op waar de tijd die dit vergt vandaan moet komen. Ook de intervisie- en supervisietrajecten die de inspectie aanbeveelt zijn een waardevolle suggestie, maar dit soort trajecten vergen tijd en geld.

Ook de geringe samenwerking binnen vaksecties waarvan het inspectierapport

melding maakt, is voor een deel uit tijdgebrek te verklaren.

Herhaling voor betere resultaten

De leerlingresultaten tenslotte zijn teleurstellend. De inspectie geeft als mogelijke verklaring aan dat geschiedenis een tamelijk vluchtig behandelvak is gebleven. Veel aspecten komen slechts eenmalig aan de orde, waardoor er weinig sprake is van duurzame kennis.

Op de laatste jaarvergadering van de VGN is dit probleem uitgebreid aan de orde geweest in de vorm van het canonvoorstel van het Historische Didactisch Platform (zie *Kleio* nr. 4/juni 1999). Hierin wordt gepleit voor een eenvoudig en herkenbaar chronologisch kader dat telkens weer, gedurende een aantal jaren kan worden gebruikt, herhaald of toegepast. De bevindingen van de inspectie sterken het VGN-bestuur in de overtuiging dat de met dit canonvoorstel beoogde koers de grondslag kan vormen voor de implementatie van de aanbevelingen van het rapport *Het verleden in de toekomst*.

De toekomst van het vak

Per 1 november zal de commissie-De Rooy van start gaan met de uitwerking van de aanbevelingen van bovengenoemd Rapport de Wit, dat een aantal van de door de inspectie in beeld gebrachte tekortkomingen al had signaleerd. De VGN heeft de afgelopen jaren eigenlijk altijd al een beetje voorop gelopen, bijvoorbeeld met de invoering van de vaardigheden en structuurbe-
grippen in het WIEG-programma.

De commissie-De Wit heeft het oor te luisteren gelegd bij belangrijke vertegenwoordigers van de 'maatschappij' om in beeld te brengen wat men van het geschiedenisonderwijs verwacht. Men verwacht van ons, dat het vak beter herkenbaar wordt en niet bestaat

uit los van elkaar staande thema's. De vaardigheden zullen beter moeten aansluiten op de behandelde stof: er moet een duidelijk verband zijn tussen kennis, inzicht en vaardigheden. Leerlingen moeten de chronologie beter door hebben, door een duidelijke continuïteit in het aanleren daarvan. Eén van de adviezen van de commissie-De Wit waarvan we veel verwachten, is de instelling van een leerstoel vakdidactiek aan één van onze universiteiten met de bijbehorende onderzoeks-faciliteiten.

Aan de slag

We hoeven natuurlijk niet eerst af te wachten wat de toekomst ons zal brengen. Intussen zal de VGN blijven werken aan de verhoging van de professionaliteit in komende didactiekconferenties en andere passende activiteiten. De VGN is ervan overtuigd dat het vak geschiedenis en staatsinrichting een goede toekomst heeft met de uitwerking van de aanbevelingen van de inspectie en de implementatie van de resultaten van de commissie-De Rooy.

Van de docenten geschiedenis en staatsinrichting verwachten we toch die extra inzet om ons mooie vak tot een blijvend interessant vak voor onze leerlingen te maken met een activerende didactische aanpak. Van het ministerie verwachten we ver-
ruiming van de mogelijkheden voor docenten deze wens in praktijk om te zetten.

Barsten in het socialistische keurslijf

In september werd het vijftigjarig bestaan van de Volksrepubliek China gevierd.

Tientallen malen was het filmpje op tv te zien waarop een nog jeugdig aandoende

Mao de republiek uitroept. Zijn vrouw en de bonzen van dat moment staan erbij.

In dit artikel wordt verteld hoe het de Volksrepubliek in de afgelopen decennia is vergaan.

De contemporaine geschiedenis van China leent zich goed voor het onderwijs. De ups en downs met dramatische politieke wendingen geven als vanzelf een periodisering. De enorme omvang van de bevolking, de oude cultuur, het eigen schrift en de afwijkende politieke traditie van absoluut staatsgezag en rechteloze onderdanen, contrasteren duidelijk met onze eigen samenleving. Het toenemend gewicht van China in de internationale politiek en economie versterkt de noodzaak tot informatie nog.

Twee ingangen bieden de beste kansen op vergelijking en goed begrip van vijftig jaar Volksrepubliek: de problematiek van China als groot ontwikkelingsland, en het proces van opbouw en verandering van de politieke en sociale structuur.

China heeft tot voor kort op het internationale politieke toneel geen grote rol gespeeld, omdat het weinig buitenlandse belangen had en geabsorbeerd werd door zijn eigen opbouw. Daarom levert een benadering van buitenaf – China's betrokkenheid bij mondiale of regionale conflicten – een verbrokkeld en incompleet beeld. Een periodisering moet gebaseerd worden op China's eigen dynamiek. Toch willen we met China's buitenlandse politiek beginnen, waar we drie constanten zien: de zorg om nationale veiligheid, de machts-handhaving van het communistisch regiem, en het streven naar hereniging met Taiwan.

China en de buitenwereld

Over China's aansluiting bij het Sovjetblok eind 1949-begin 1950 is wel betoogd, dat China in 1949 ook andere internationale opties had en met name banden met de Verenigde Staten probeerde open te houden. Maar het nieuwe communistische bewind was, ondanks de schaamlap van een Raadgevend Verenigd Front met andere

pro-communistische partijen, anti-democratisch, antikapitalistisch en anti-westers, en daarmee voor de VS tenslotte onacceptabel. De VS zouden pas met de Koreaoorlog (en de blokkade van de straat van Taiwan) definitief kiezen voor blijvende steun aan Jiang Kai Shek, maar een andere uitkomst zat er al in 1949 niet in.

Voor en na zijn verdrag met Moskou zat Mao bovendien voorlopig nog vast aan de Russische aanwezigheid in Mansjoerije en de pro-Russische factie in zijn partij.

Het hoogtepunt van de Russisch-Chinese samenwerking in de jaren vijftig, en de wrijving na de dooi van 1956 en beschietingen van Taiwan moge bij de lezer bekend zijn.

Hoe nauw China in 1967-68 aan een preventieve aanval van de Sovjet-Unie is ontsnapt, toen het snel een kernwapen had ontwikkeld en raketten bouwde, en zichzelf politiek volledig isoleerde in de Culturele Revolutie, moet nog duidelijk worden. In elk geval werd met de (in het geheim gegeven) Ameri-

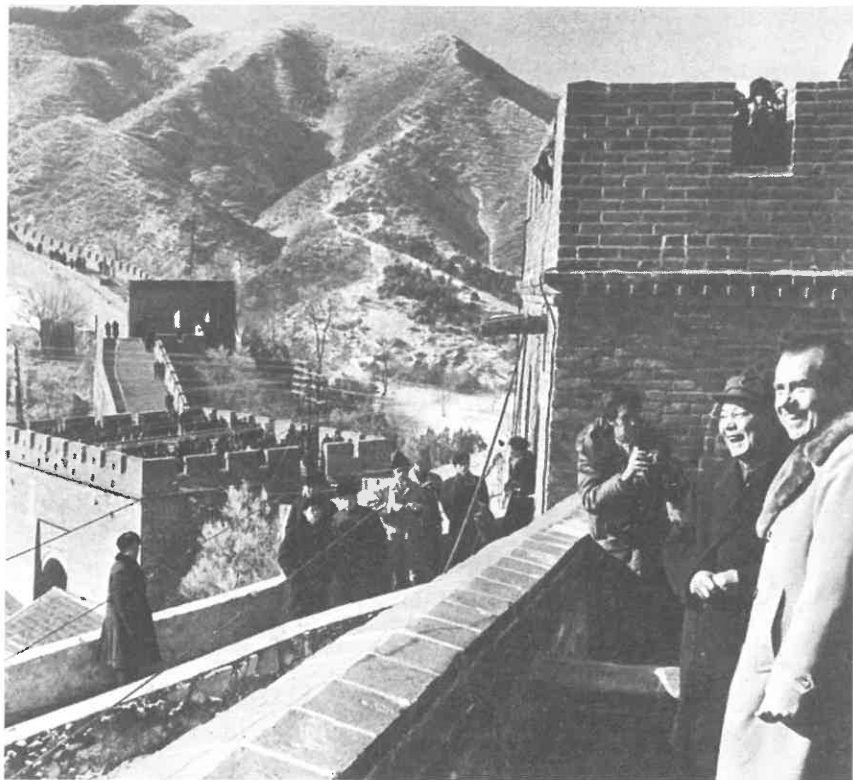
kaanse waarschuwing tegen zo'n aanval, én het besluit van de Amerikanen zich uit Vietnam terug te trekken, de opening naar het Westen voor China een aantrekkelijke optie. Nixon en Kissinger speelden graag de historische rol China weer in de wereldgemeenschap te brengen – als ontluikend tegenwicht tegen de Sovjet-Unie. In 1978 werd Vietnam van vriend tot vijand, toen het zijn Chinese bevolkingsgroep het land uit joeg en de Russen vlootbases gaf. De mislukte Chinese militaire acties tegen Vietnam bewezen, dat China's leger en luchtmacht moesten worden gemoderniseerd, temeer daar de Sovjet-Unie in de jaren tachtig haar positie in het Verre Oosten militair versterkte – totdat de lemen voeten van de Sovjetkolos het begaven.

Toch bouwde China inmiddels vooral aan zijn economische ontwikkeling. Het leger werd ingekrompen en de invloed van het leger in de dagelijkse Chinese politiek werd steeds minder.

China heeft sinds de toelating tot de Verenigde Naties in 1971 weliswaar de meeste internationale verdragen ondertekend, maar benadrukte toch altijd de absolute soevereiniteit van nationale regeringen en de territoriale onschendbaarheid: weerspiegeling van zorg over de eigen legitimiteit en het zelfbeschikingsrecht van minderheidsvolken zoals de Tibetanen.

Praktische kwesties van eigenbelang, zoals militaire versterking, buitenlandse

Na contact op sportgebied het echte werk: bezoek van president Nixon aan China in 1972.

investeringen, toetreding tot de Wereldhandelsorganisatie, en de in 1984 met Groot-Brittannië afgesproken teruggave van de kroonkolonie Hongkong in 1997 kregen de meeste aandacht. Maar het belangrijkste voor China was en is de hereniging met Taiwan.

Taiwan: van provincie tot staat?

In het onoplosbare probleem van Taiwan ligt gevaarlijke conflictstof. Waar hereniging tijdens het bewind van Jiang Kai Shek nog denkbaar was – al waren ook toen, net als nu, de ver-

schillen in welvaartsniveau enorm groot – groeide Taiwan na diens dood in 1975 langzamerhand naar een democratisch bestuur. Vanaf de vrije verkiezingen van 1986 is er een meerpartijstelsel, en maken niet langer de vastelanders, gevlucht in 1949, maar de Taiwanese zelf de dienst uit. Dat een meerderheid daarbij de behoedzame politiek tegenover communistisch China van de vernieuwde Guomindang blijft steunen, en niet formele onafhankelijkheid voor Taiwan najaagt, is een teken van politiek realisme. China heeft, behalve voorspelbaar vruchteloze onderhandelingen, hier weinig anders tegenover kunnen zetten dan periodieke dreigementen, dat het zich het recht voorbehoudt militaire middelen in te zetten. Verder heeft zij sommige militaire leveranties, zoals die van meer Nederlandse duikboten, weten tegen te houden.

De in 1980 door het Amerikaanse Congres aangenomen *Taiwan Relations Act* schiep een wettelijke basis voor voortdurende Amerikaanse militaire steun aan Taiwan. Amerika garandeerde dat hereniging alleen op vreedzame wijze, dus met instemming van Taiwanese kant, zou mogen plaatsvinden. Wanneer de verschillende Amerikaanse regeringen China te veel tegemoet leken te komen, werden ze steeds door het Congres aan deze wet herinnerd. China ligt al jaren heel slecht bij het Congres, vanwege het handelsbalanstekort, wapenverkopen aan Iran en andere spanningshaarden, schending van patenten, schendingen van mensen-

'49-'56	Socialistische opbouw
'57-'61	Collectief experiment en repressie door Maoïstisch links ,
'62-'65	Onzeker herstel
'66-'69	Isolationisme en Mao's Culturele Revolutie
'70-'75	Consolidatie van het egalitarisme
'76-'78	Het verzet tegen de Bende van Vier en hun opvolgers
'79-'88	Hernieuwing van socialistische opbouw, vrijheid voor de boeren en opening naar het buitenland
'89-'91	De reactie van links
'92-'99	Ideologisch failliet, bloei van handel en industrie, en banden met Hongkong en Westers kapitaal

rechten, geloofsvrijheid, en in het algemeen zijn communistisch regime. In de VS ziet men Taiwan als een nuttig tegenwicht en voorbeeld. Toen China in 1995 en 1996 met schietoefeningen voor de kust van Taiwan de presidentsverkiezingen daar wilde beïnvloeden en de Amerikaanse politieke wil testen, reageerden de VS met hun Zevende Vloot.

Op termijn mag men verwachten dat ook Japan meer betrokken raakt bij de gezamenlijke verdediging van de regio.

De golf van anti-Amerikanisme in China in 1996 – en opnieuw na het bombardement van zijn ambassade in Belgrado in 1999 – toont het Chinese sentiment en het gebrek aan politieke speelruimte voor Chinese politici inzake de Taiwan-kwestie.

Van minder belang is het geschil met andere kuststaten om de eilanden in de Zuid-Chinese Zee, ook al is dit een excuus voor modernisering van de marine in de regio.

'Socialistische legaliteit'

De binnenlandse politiek van China is sinds 1978 radicaal veranderd. De schade van de vervolging van intellectuelen en andersdenkenden sinds 1957

en van de linkse terreur van de Partij moest worden hersteld.

In 1981 werd definitief afgerekend met het maoïstische verleden, en besloten de staatsmacht op te bouwen door een formele scheiding tussen overheid en communistische partij. Onder de nieuwe 'socialistische legaliteit' werd een reeks van wetten ingevoerd, die beoogden de tijdens de Culturele Revolutie gegroeide, bijna onbeperkte bevoegdheden en willekeur van plaatselijke potentaten en organisaties in te dammen. Partijleden werden nu ook onderworpen aan de wet, al bleven Deng Xiaoping en andere hoge partijleiders in de praktijk een klasse apart.

De economische hervormers in Beijing bleven aan de macht, waarbij van 1984 tot 1988 economische én politieke liberalisering werd doorgevoerd, met grotere zelfstandigheid voor stadsbesturen, meer verantwoordelijkheid voor directeuren van staatsondernemingen, decentralisatie van buitenlandse handel, een flexibeler arbeidswet, en verkiezingen van autonome dorpsraden. Toen Zhao Ziyang in 1987 partijsecretaris werd, probeerde hij een professioneel ambtenarenapparaat in te voeren en de rol van de Communistische Partij

te beperken tot het uitzetten van de grote politieke lijn.

Weerstand van de conservatieven, en een tot dusver ongekeende inflatie, brachten de hervormingen tot stilstand, en in voorjaar 1989 kwam de onvrede van studenten en burgers naar buiten met de bezetting van het Plein van de Hemelse Vrede en demonstraties voor meer democratie. Bevreesd voor gezagsverlies en chaos, en stekeblind voor de bijdrage die mondige burgers aan China zouden kunnen leveren, besloten Deng Xiaoping en de conservatieven militair in te grijpen. Een omstreden besluit, dat na weigering door de militair commandant van Beijing hardhandig door troepen van elders met tanks werd uitgevoerd.

De honderden dode burgers op de toegangswegen tot het plein betekenden voor vele Chinezen het einde aan hun vertrouwen in de politiek, ook al slaagde Deng Xiaoping er in 1992 in de economische hervormingen nieuw leven in te blazen en de conservatieven uit te rangeren.

De groeiende politieke en economische vrijheden in de jaren negentig waren

Vreedzaam protest op het Plein van de Hemelse Vrede. Studenten bivakkeerden er in het voorjaar van 1989 in tenten.

voornamelijk het gevolg van gezagsverlies van de centrale regering en de partij, in een maatschappij die zich steeds minder aantrekt van de ideologie van de partij en wettelijke regels.

De boeren

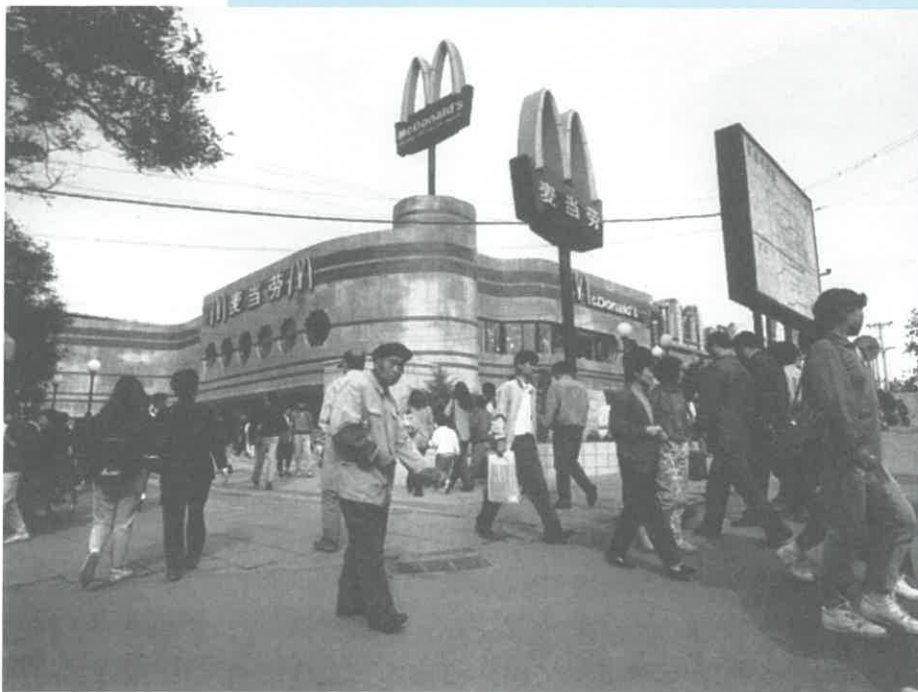
Verskillende processen hebben elkaar versterkt. De decollectivisering van het platteland werd de Chinese boeren niet in de schoot geworpen, maar is spontaan door henzelf van onderaf bevochten.

Het collectieve bestuur en management van de landbouw had na een rampzalige start in de Grote Sprong Voorwaarts en een voorzichtig herstel in 1962-1964 een belangrijke bijdrage geleverd aan de modernisering van het platteland, met invoering van betere gewasvariëteiten, kunstmest, irrigatiepompen, elektriciteit, scholen, wegen en andere infrastructuur. Maar naarmate deze infrastructuur werd voltooid, nam de frustratie van de gewone boeren toe. Het interessante werk werd gemonopoliseerd door een elite van dorpsmanagers; de gewone man werd rondgecommandeerd als een domme kracht. Eigen initiatief, handel, keuze van gewassen of werk waren voorbehouden aan de functionarissen van de overheid. Boeren gingen lijntrekken, en productie en inkomens stegen niet of nauwelijks meer.

Toen in 1980 de arme streken het recht kregen om gezinnen weer zelfstandig te laten boeren, schoot de productie daar omhoog, en andere gebieden eisten datzelfde recht op. Drie jaar later werden de collectieven ontbonden, en zo werd tweederde van de Chinezen kleine ondernemers. De landbouw werd veel intensiever en de arbeid veel efficiënter. Sinds 1984 waren er regelmatig overschotten aan graan en katoen, en de productie van vlees, fruit en melk verveelvoudigde. De jongeren gingen in fabrieken of in de steden werken. Tegelijkertijd verschoof de aandacht van plaatselijke bestuurders van de landbouw naar het beheer van industriële dorpsondernemingen.

Investerings

De Communistische Partij besloot tot absolute prioriteit voor economische groei, en met oog daarop tot het toelaten van buitenlandse en Overzee-Chinese investeerders. Die investeringen kwamen maar langzaam op gang

De McDonalds in Beijing. Uit: Coos Dam, 'Lao Wai. Een reis door China' (1998).

door de vele beperkingen om te opereren op de Chinese markt en de verplichting *joint-ventures* aan te gaan met Chinese bedrijven. Een groot deel bestond uit investeringen vanuit Hongkong, over de grens in speciaal opgezette economische zones. Vanaf 1992 kwam de vaart erin. Westerse en Japanse investeerders (en Taiwanese) stroomden massaal toe, zozeer dat vijf jaar later al de helft van China's import en export voor rekening kwam van de bedrijven met buitenlands kapitaal. Staatsbedrijven werden gerationaliseerd, samengevoegd of (na invoering van de Ondernemingswet van 1994) overgedragen aan managers-aandeelhouders. Eind jaren negentig waren zo'n achthonderd ondernemingen genoteerd op de aandelenbeurs.

De langzame maar gestage afbouw van de inefficiënte planeconomie ten gunste van een geleide markteconomie in de afgelopen twintig jaar heeft betrekkelijk pijnloos kunnen gebeuren, omdat de reële economische groei jaarlijks tussen de vijf en acht procent lag, en de koopkracht voortdurend bleef stijgen. De bevolkingsopbouw van China was heel gunstig, met maar weinig ouderen en kinderen, en tweederde van de bevolking werkte.

In 1978 was de twee-kind politiek van 1972 verder verscherpt tot een uiterst rigoureuze één-kind-politiek in de steden en later ook tot een of twee kinde-

ren op het platteland. Gedwongen abortussen, psychologische druk, strikte sociale controle, en extreem hoge boetes hebben hun effect gehad, en althans de stedelijke bevolking lijkt grotendeels te accepteren dat je ook gelukkig kunt zijn met een dochter.

Problemen

De geconcentreerde hoge groei in de kuststreken met de beste infrastructuur en het hoogste ontwikkelingsniveau vergrootte de achterstand van het binnenland en inkomensverschillen werden groter. De boeren in de armste provincies verdienden gemiddeld maar een tiende van het inkomen in de kuststeden. Tientallen miljoenen migranten van het platteland gingen in de steden werken – de bouw en veel ander zwaar of vuil werk werden overgelaten aan deze gastarbeiders. De meeste hogere ambtenaren en politici gingen zelf in zaken, en naarmate de positie en het salaris van de ambtenaren door gezagsverlies en inflatie werden uitgehold, groeide de corruptie.

Vanaf 1997 werd de privatisering van collectieve dorpsondernemingen en staatsindustrieën versneld. De staatsbedrijven kwamen steeds verder in de verliescijfers en verloren de markt aan de goedkoper en efficiënter werkende dorps- en particuliere bedrijven. Noodgedwongen moesten de staatsbedrijven hun sociale functies opgeven, zoals gegarandeerd behoud van banen,

Literatuur

Voor eerdere beschouwingen over China voor het voortgezet onderwijs zie 'China na 1911' *Spiegel Historiael* Juni 1981, 'Het China van Deng Xiaoping', *ibid.*, November 1988.

Recente artikelen (in het Engels) zijn te vinden in *China Information*, een wetenschappelijk tijdschrift sinds 1987 uitgegeven door het Documentatie- en Onderzoekscentrum voor het huidige China van de Universiteit Leiden, en soms in *Internationale Spectator* (o.a. februari 1996).

Een aanbevolen overzicht is Bill Bruggar and Stephen Reglar, *Politics, Economy and Society in Contemporary China*. MacMillan 1994.

Boeren op weg naar de markt. Foto: Coos Dam (1998).

managers, terwijl in sommige arme streken het dorp als bestuurlijke of economische eenheid vrijwel geen betekenis meer heeft. Ook de regels voor verkiezingen van het dorpsbestuur worden in verschillende provincies en gebieden heel anders geïnterpreteerd en toegepast. De kwestie is met name, of de partijsecretaris daarin een beslissende stem mag hebben.

Minderheden

Oude culturele en nieuwe economische verschillen tussen Cantonezen, Fukienezen, Shanghaiëzen en noorderlingen hebben China weer de pluriformiteit gegeven die het nationalisme en het communisme hadden willen afschaffen.

Anders dan in de Sovjet-Unie, vormde het minderhedenvraagstuk geen grote bedreiging voor de eenheid van de staat. Alleen rond 1970 schijnt er een Mongoolse Socialistische Partij te hebben bestaan, die sindsdien grondig is uitgeroeid. Mongolen, Oeigoeren, Tibetanen en andere minderheden bewonen weliswaar meer dan de helft van het Chinese grondgebied, maar vormen minder dan een tiende van de bevolking. De steden in de meeste minderheidsgebieden zijn inmiddels geïndustrialiseerd en door Han-Chinezen bevolkt.

Onder de wet op de autonome minderheden van 1984 genieten de minderheden een positieve discriminatie (bijvoorbeeld vrijstelling van de éénkind-politiek), ontwikkelingshulp, en meer dan evenredige deelname in het lokale bestuur. Maar de religieuze vrijheid bleef beperkt – voor iedere godsdienst geldt dat er geen leiding van buiten China mag worden gegeven en er zijn quota voor kloosterlingen en dergelijke.

De Chinese regering heeft met succes de politieke en religieuze aspiraties van de minderheden weten in te perken.

Alleen de Tibetanen hebben een regering in ballingschap (met overigens alleen informele buitenlandse politieke steun), die uitsluitend met vreedzame middelen opereert en genoeg zegt te nemen met autonomie.

China wil de Dalai Lama niet tot Tibet toelaten. Wel bood China hem in 1987 een plaats in een tempel in Beijing aan. Dit aanbod weigerde hij te accepteren. Het positieve imago van de Dalai Lama in het buitenland en onder traditionele Tibetanen binnen en buiten Tibet heeft de autonomie niet dichterbij kunnen brengen.

Stand van zaken

Ondanks de schijn van een evolutie naar een neo-autoritair regime met weinig politieke tegenstand, is het politieke systeem van China nog niet stabiel. De centralistische traditie van staat en partij verzet zich tegen een meer federaal bestuur en grotere pluriformiteit en participatie, maar die lijken onafwendbaar. De bevolking is meer ontwikkeld, mondiger en rijker, en de geest van ondernemingsvrijheid kan niet meer terug in de fles.

De systeemfouten die tot de excessen van de Culturele Revolutie leidden – de almacht van een aftakelende Mao, minachting voor politieke procedures en het gebrek aan wettelijke bescherming van individuen – zijn maar ten dele gerepareerd door het huidige reformisme, collegiaal bestuur, en groeiende scheiding van overheid en Partij. Door de repressie en huidige afkeer van de politiek is er nauwelijks georganiseerde oppositie. Het communistisch regime heeft weten te overleven door het economisch succes, maar de test van een economische crisis en daaropvolgende sociale onrust voor het bestuur moet nog komen.

goedkope huisvesting voor de werknemers, scholing voor hun kinderen, en vaste pensioenen.

Het zwaarst werden de oude industriële gebieden in Mansjoerije getroffen, en de om militair-strategische redenen (het 'Derde Front') in 1965-1970 in het binnenland opgebouwde zware industrieën. Inmiddels is de helft of meer van de werknemers zonder noemenswaardige uitkering op straat komen te staan, met alle sociale problemen van dien. De Chinese hervormers wedden op de sterksten, en uitkeringen voor de armsten zijn minimaal.

De opheffing van de volkscommunes en de verpachting van bijna alle grond aan de boeren in 1984 betekenden niet het einde van het collectieve eigendom van het dorp. Nog steeds bleef de dorpeling gebonden aan zijn dorp, als aandeelhouder van het collectieve bezit en met het recht om een stukje grond te pachten.

De gang van zaken in de dorpen geeft aan hoe de hervormingen in verschillende situaties anders hebben uitgepakt en hoezeer de overheid en de partij na decentralisatie en privatiseringen hun greep op lokale ontwikkelingen hebben verloren.

In ontwikkelde streken met veel industrie worden de dorpen als een bedrijf gerund door de partijsecretaris en zijn

Gerda Geerdink

Vader wordt papa, mams maakt carrière

'Dekens werden uitgeklopt en de matrassen lagen buiten op de bank. Lieve hemel! Mams was al vroeg aan de schoonmaak begonnen. Beneden vond ze paps zielig in de keuken alleen een boterham aan het eten. "Er wordt hier zelfs geen tafel meer gedekt".

'En dan de vader, stoer en breed in wit uniform. Ernstig gelaat met korte snor, vorsende blik, zich bewust van de taak die hij verrichtte, daar in het verre gebied. Annekes vader was resident geweest. Heel, heel vaag wist Anneke zich de vele gasten nog te herinneren, die het grote witte huis bezochten. Soms had ze dan met de baboe te voorschijn mogen komen, netjes getooid in een fleurig ijldun jurkje, om dan met een lief gebaartje een handje te geven.'

'En dan komt vader thuis en ze gaan een boterham eten.'

Deze drie citaten uit kinderboeken geven de dominante opvattingen over de rol van vader en moeder uit de jaren vijftig en zestig weer.

15

Om leerlingen een beeld te geven van het leven van alledag in de jaren vijftig en zestig is de documentaire film 'Alleman' uit 1963 van Bert Haanstra aan te bevelen. Door daarnaar te kijken ervaren ze de afstand van onze tijd. Er komen heel wat verschillen naar voren. Ingewikkelder ligt het bij de gedachte-wereld achter die verschillen. Door de hierna volgende opdracht gaan leerlingen zich bezinnen op de rollen van mannen en vrouwen zo'n dertig tot veertig jaar geleden en nu.

Voor dit artikel is dankbaar gebruik gemaakt van een beproefde praktische opdracht, ontwikkeld door Nienke Landman.

Gerda Geerdink is lid van de VGN Commissie Vrouwen- en Gendergeschiedenis. Zij is verbonden aan de Faculteit Educatie van de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen.

KLUITMAN-JEUGDSERIE

KLUITMAN-JEUGDSERIE

'Vader heeft een taak buiten het gezin.' 'Een man krijgt pas een vaderinstinct als de kinderen op de middelbare school zitten en verstandige raad nodig hebben bij het nadenken over een vervolgopleiding of een baan!'

Deze uitspraken van invloedrijke pedagogen als Spock en Bowlby uit de jaren vijftig staan in schril contrast met de inhoud van de onlangs verschenen *Subsidieregeling Dagindeling* (april 1999).

Het kabinet heeft zestig miljoen beschikbaar gesteld voor de Stimuleringsmaatregel Dagindeling. Het grootste deel is bestemd voor experimenten die het combineren van werk en zorg voor mannen en voor vrouwen eenvoudiger maken.

Tot ongeveer 1970 wordt het nauwelijks geaccepteerd dat een gehuwde vrouw met kinderen buitenshuis werkt. Een man achter de kinderkar heeft 'ergens' last van of 'zij' is niet helemaal goed, dat ze hem dat laat doen. Normaal gesproken verdient hij de kost en loopt hooguit op zondag náást de kinderkar. Zij verzorgt hem en de kinderen.

In de jaren zeventig verandert dat langzamerhand. Vrouwen zoeken een plaats op de arbeidsmarkt voor een eigen inkomen, maatschappelijke waardering en zelfontplooiing. Mannen kijken naar mogelijkheden om hun werktijd in te ruilen voor zorgtijd. Ze willen meer dan op zondag het vlees snijden. Zij willen de kinderen groot zien worden en mee koesteren. Arbeid is niet meer strikt voorbehouden aan de man zoals zorg niet meer strikt voorbehouden aan de vrouw.

Welke veranderingen hebben zich voorgedaan als het gaat om nieuwe taken voor vaders en moeders? Welke ideeën hebben een rol gespeeld bij de invulling van die taken?

Daarover gaat deze praktische opdracht voor leerlingen. Wat is het verschil tussen de vaders en moeders van toen en de papa's en mama's van nu?

Fia Dieteren schreef (in *Kleio* 40^e jg (1999) nr 5) een bijdrage over de verbreding en verdieping van vrouwen-geschiedenis. Aandacht voor de vrouw in de geschiedschrijving is uitgebreid tot aandacht voor sekseverschillen, voor het vrouwelijke en het mannelijke, voor de vrouwenrol en de mannenrol. Wat was de taak van de man en de

taak van de vrouw, met welke 'levensopdracht' werden ze grootgebracht? En waarom gebeurde dat zo? Maar ook welke veranderingen hebben zich daar-in voorgedaan en onder invloed waarvan?

Gendergeschiedenis legt nieuwe onderzoeksterreinen bloot. Leerlingen in het voortgezet onderwijs kunnen daarvan meeprofiteren.

Bij het leerlingendeel

De opdracht is gemaakt voor leerlingen van de tweede fase.

In het leerlingendeel van dit artikel staat een leestekst met informatie in grote lijnen over het man- en vrouw-beeld in de jaren vijftig en zestig en de verandering daarvan in de jaren zeventig en tachtig.

Daarna volgen er drie opdrachten. Het is de bedoeling dat leerlingen daaraan in een groepje werken. Eerst moet er een verslag geschreven worden op basis van een interview van twee mannen, die deel uit maakten/maken van een ouderpaar van een gezin – één in de jaren vijftig of zestig, en één nu – en van twee vrouwen, waarvan er één de ouder was in een gezin tussen 1950 en 1970 en de ander nu.

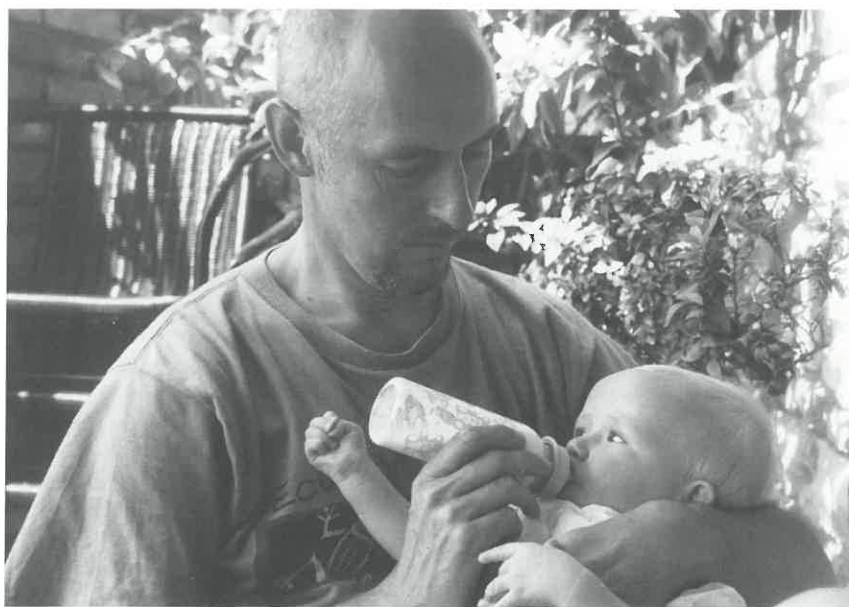
Vervolgens wordt dat verslag vergeleken met informatie over de taakverdeling tussen mannen en vrouwen, en alles daaromheen, die ze opdoen uit jeugdliteratuur uit de jaren vijftig en zestig en uit tv-series, als bijvoorbeeld *GTST*, nu.

Afsluitend wordt een inschatting gemaakt van de waarde van de gebruikte literatuur en het tv-programma als historische bron.

Voor het gemak zijn hier twee fragmenten afgedrukt uit een meisjesboek van Freddy Hagers, *Een nieuwe taak voor Marjolein*. Maar het is heel goed mogelijk om de leerlingen zelf iets te laten zoeken. Met name de meisjesboeken uit de serie Kluitman-pockets staan vol met rolpatronen. Ook bij jongensboeken is dat het geval, maar minder opvallend. Het zijn vaak spannende avonturenboeken, waarin het dagelijks leven geen erg grote rol speelt.

Deze opdracht overstijgt de in het examenprogramma aangewezen inhoudelijke domeinen. Praktische opdrachten hoeven zich ook niet daartoe te beperken.

De opdracht heeft betrekking op meerdere domeinen. Hij sluit inhoudelijk aan bij domein C. Primaire Samenlevings-

'Vader' is 'papa' geworden.

verbanden waar het gaat om opvattingen over zorg en opvoeding, de betekenis van het huiselijk leven, en de veranderende taakverdeling met betrekking tot arbeid, zorg en opvoeding. Het onderwerp betreft ook een toepassing van domein D. Staat, natie en politiek. De instandhouding van de traditionele rolverdeling, en sinds een aantal jaren, het omvergoeien daarvan heeft altijd een plaats gehad op de politieke agenda. In het gemeenschappelijk deel van het vwo-examenprogramma past het binnen domein B. Overzicht van de twintigste eeuw.

Aan alle in domein A Vaardigheden en benaderingswijzen gestelde leerdoelen kan gewerkt worden. Het te gebruiken bronnenmateriaal is zeer divers. Ervaring heeft geleerd dat een onderwerp als dit ook bijdraagt aan gedachten over de eigen toekomst wat betreft studie, beroep en zorg.

Doelstellingen

- De leerlingen krijgen inzicht in sociale, economische en politieke veranderingen die van invloed zijn op de gangbare ideeën.
- De leerlingen krijgen inzicht in de ideeën die leven en leefden over de taakverdeling binnen het gezin.
- De leerlingen krijgen inzicht in de weerstanden die mannen ontmoeten en ontmoetten die deel wilden nemen aan de opvoeding van en zorg voor kinderen.
- De leerlingen krijgen inzicht in de weerstanden die vrouwen ontmoeten en ontmoetten die deel wilden nemen aan het arbeidsproces.
- De leerlingen zijn in staat gegevens, verkregen uit de bronnen, te plaatsen in een breder historisch kader.
- De leerlingen zijn in staat een presentatie te houden over de resultaten van het onderzoek.

Literatuur

Als hulpmiddel bij het beoordelen van de voortgang van het onderzoek (middels een logboek) en eindproduct is bruikbaar: M. Krogt en R. Sinkeldam, *Handleiding praktische opdrachten* (Cito, Arnhem 1998).

Voor het historische overzicht (leerlingendeel) is gebruik gemaakt van: C. Brinkgreve en M. Korzeck, *Margriet weet raad. Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978* (Utrecht 1978).

D. Damsma, *Het Hollands huisgezin 1950 – heden* (Utrecht 1993).

M. Morée, *Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt. Ervaringen van buitenshuis werkende moeders in de jaren vijftig en zestig* (Utrecht 1992).

H. Pott-Buter en Kea Tijdens, *Vrouwen, leven en werk in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1998).

H. van Setten, *In de schoot van het gezin. Opvoeding in Nederlandse gezinnen in de twintigste eeuw* (Nijmegen 1978).

Sociaal en cultureel rapport 1998: *25 Jaar sociale verandering*.

Interessante websites zijn:
<http://www.emancipatie.org>
<http://www.cbs.nl/ned/Kfig>
<http://www.arachne.nl>

De citaten in de inleiding zijn afkomstig uit: Irmgard Smits, *Irmgard: een meisje als jij!* (Hoorn 1968); Netty Koen-Conrad, *Ineke en Anneke* (Hoorn 1968) en Annie M.G. Schmidt, *Jip en Janneke* (Amsterdam, voor het eerst verschenen in 1964).

De illustratie op bladzijde 15 komt uit Anneke Bloemen, 'Polly' en de tekening op bladzijde 17 is van The Tjong King (1977) uit Marilyn Sachs, 'Het boek van Dorrie'.

Onderwerp: vader wordt papa, mams maakt carrière

Achtergrondinformatie 1945-1999

De kans is groot dat jouw opa nooit een poepluier heeft verschoond. In de eerste decennia na de oorlog was dat nou typisch vrouwenwerk. Moeders verzorgden de kinderen, deden ze in bad, gaven ze te eten en kleedden ze. Vader had een taak buiten de deur. Hij moest zorgen dat er voldoende geld binnenkwam om iedereen te voeden en te kleden.

Het reclamespotje 'Wie is toch die man die zondags het vlees snijdt?' past precies in deze tijd.

De moderne vader neemt wel deel aan de praktische kanten van het opvoeden. En het is ook niet ongewoon dat hij daarvoor een deeltijdbaan neemt. Steeds meer moeders (inmiddels bijna zeventig procent) hebben werk naast het huishouden.

Over de veranderingen die het vaderschap én het moederschap hebben ondergaan in laatste vijftig jaar gaat deze opdracht.

Truus wordt moeder, Jan leert voor een beroep

Na de Tweede Wereldoorlog volgen de jaren van wederopbouw. Wat verloren is gegaan moet weer opgebouwd worden, wat stil heeft gelegen moet weer in beweging komen. Over de te volgen politieke koers bestaat bij de meerderheid van de Nederlanders nauwelijks onenigheid. Oude machthebbers nemen bijna vanzelfsprekend hun leidinggevende positie in de samenleving weer in. De Nederlandse burger steekt met aangesnoerde broekriem de handen uit de mouwen: hij in het openbare leven, zij binnen het gezin.

Er is een vrij algemeen gedeeld beeld over 'het wezen' van de vrouw en haar bestemming: huisvrouw en moeder worden.

De toekomst van de jongens levert ook geen discussie op; zij bereiden zich voor op een taak in de samenleving. Daar moeten ze de kost gaan verdienen voor het gezin dat zij zullen stichten. Ze zoeken een moeder voor de kinderen die ze op de wereld willen zetten. Hun waarde op de huwelijksmarkt is afhankelijk van het beroep waarvoor ze geleerd hebben.

Het is vanzelfsprekend dat jongens langer naar school gaan; meisjes verlaten het onderwijs eerder. De huwelijksbestemming en de krapte op de arbeidsmarkt zijn daar debet aan. Voor haar is geld verdienen aantrekkelijker dan de tijd verdoen in schoolbanken.

Je leert daar toch dingen die je later niet nodig hebt.

Even vanzelfsprekend is het vervullen van de dienstplicht voor jongens. Achttien maanden lang worden de gezonde Nederlandse jongens voorbereid op het dienen van het vaderland in

gen naar herstel van het vertrouwde patroon groot. En dat is het gezin met een vader die midden in de maatschappij staat en zorgt voor het inkomen, en een moeder die binnenshuis haar werk heeft, zorgt en koestert.

Die ouderwetse opvattingen vinden in de jaren vijftig steun bij nieuwe wetenschappelijke ontdekkingen.

De Amerikanen Spock en Bowlby zijn invloedrijke pedagogen, die almaar benadrukken dat de nabijheid van de biologische moeder zeer belangrijk is voor de ontwikkeling van een gezond evenwichtig kind. Als de moeder daar niet voor kan zorgen, bijvoorbeeld door ziekte, kan oma of een tante het best die plaats innemen. Vader komt in dat verhaal niet voor. Van hem wordt op een ander terrein inzet verwacht.

Veranderingen in de samenleving

Door de snelle industriële en economische groei na de oorlog wordt de samenleving zakelijker. Er wordt meer van de werknemers geëist. Daardoor is er extra behoefte aan een plaats waar de man, na gedane arbeid, weer tot zichzelf kan komen. Het gezin krijgt er dus een taak bij.

Eerder lag daar de nadruk op voortplanting, opvoeding en zorg. Nu komt de bevrediging van psychische behoeften op de eerste plaats.

En natuurlijk is dat de taak van de vrouw. Zij draagt zorg voor de lichamelijke en geestelijke gezondheid van man en kinderen. Dat is haar plicht en daarom moet ze ook steeds thuis zijn. De vrouwen die desondanks kiezen voor een baan durven nauwelijks te zeggen dat ze het fijn vinden om te werken. Ze doen het zogenaamd omdat de werkgever hen zo hard nodig heeft en zij hem uit de brand helpen. Ook een financiële noodzaak wordt niet hardop als reden genoemd; dan zou immers duidelijk worden dat de man als kostwinner tekort schiet. Haar verdiensten moeten een aardige aanvulling zijn, maar niet echt noodzakelijk.

Vaders taak is buiten de deur; in werktijd op zijn werk, daarbuiten in bestu-

tijden van oorlog. Alleen als ze echt onmisbaar zijn in de burgermaatschappij kunnen ze daar onderuit. Maar die dienstdienst vindt men nuttig omdat die ook bijdraagt aan het 'man' worden! Dat meisjes ook in het leger zouden kunnen dienen, is ondenkbaar. Alleen jongens durven en kunnen vechten als het nodig is.

De strikte rolverdeling tussen mannen en vrouwen lijkt nog veel op de vooroorlogse. Na de oorlog, waarin de heersende normen en waarden het hard te verduren hadden, is het verlan-

	mannen	vrouwen	totaal
1971	84,5	29,9	57,4
1980	76,1	31,8	53,8
1990	74,6	43,6	59,3
1997	77,4	51,8	64,7

Tabel 1. Arbeidsparticipatie van mannen en vrouwen van 15-64 jaar, 1971-1997 in procenten. (Gegevens: CBS.)

ren, sportclubs of de sociëteit. Zijn belangrijkste taak is zorgen dat er brood op de plank is; hoe meer, hoe hoger het aanzien. Hij krijgt wat betreft de kinderen de aanbeveling zich bezig te houden met het opgroeiende, oudere kind; bijvoorbeeld met de keuze voor het vervolgonderwijs. Of vader gebruikt zijn contacten om zijn jongens ergens aan het werk te krijgen; bij een kennis op de zaak.

De overheid houdt deze strikte taakverdeling, tussen de vader als kostwinner en de moeder die binnenshuis zorgt, in stand door een wettelijk verbod op arbeid voor gehuwde vrouwen in overheidssdienst (in 1957 wordt het verbod opgeheven).

Ook binnen de vakbonden domineert tot ver in de jaren zeventig de opvatting dat werk buitenshuis op de eerste plaats voor mannen is. Hun inzet was een zodanig loon voor de werknemer dat 'hij' vrouw en kinderen kon onderhouden.

Onder druk van de krapte op de arbeidsmarkt worden hier en daar uitzonderingen getolereerd. Maar alleen onder bepaalde condities: de kinderen zijn groot genoeg, moeders kunnen werken onder de schooltijd van de kinderen, haar man heeft er geen last van, en haar humeur blijft even opgewekt als altijd.

Een nieuwe rol voor haar

Vanaf de jaren zeventig vindt een verandering van de tot dan vaststaande rolverdeling tussen man en vrouw plaats. Voor een deel is dat een gevolg van de emancipatiestrijd die sinds 1968 gevoerd is; vrouwen eisen economische onafhankelijkheid en zelfontplooiing.

De directe aanleiding is een publicatie in november 1967 van feministe Joke Kool-Smit. Zij schrijft in het maandblad

De Gids een artikel over het onbehagen van de vrouw. Het huwelijk is voor de man maatschappelijk gezien een incident, maar voor de vrouw betekent het een volledig ander leven, waarin zij tevreden en zo mogelijk gelukkig haar vervulling zou moeten vinden. Kool-Smit beschrijft waarom dat laatste meestal niet zo is. De economische – en in het verlengde daarvan de algemene – afhankelijkheid van de vrouw maakt haar tot een tweederangs wezen. Een eigen inkomen zal de relatie tussen man en vrouw binnen het huwelijk evenwichtiger en daardoor beter maken.

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	1997
Sterk mee eens	29	23	11	10	8	6	7
Mee eens	48	43	43	36	28	26	25
Mee eens, noch mee oneens	9	13	12	16	15	21	18
(sterk) mee oneens	13	20	34	40	49	47	47

Tabel 2. Een vrouw is geschikter voor het opvoeden van kleine kinderen dan een man, 17-70-jarigen, 1970-1997 in procenten.

(Uit: Sociaal en Cultureel rapport. Bron: Onderzoek progressiviteit en conservatisme 1970; SCP (CV '75-97).)

De groeiende behoefte van vrouwen zich buitenshuis verdienstelijk te maken, is ook een gevolg van het gestegen opleidingsniveau. Steeds meer jongeren volgen langer voortgezet en hoger onderwijs, en vooral meisjes halen de achterstand in. Wel kiezen meisjes vaker voor een beroepsopleiding als de pedagogische academie en de school voor maatschappelijk werk dan voor wetenschappelijk onderwijs.

Als na 1965 het aantal studenten met grote sprongen stijgt is het aandeel van meisjes nog klein. In 1970 studeren er 20.338 meisjes aan de universiteit tegenover 83.044 jongens. In 1999 studeren er evenveel meisjes als jongens op de universiteit.

Een nieuwe papa

Economische ontwikkelingen en democratiseringstendenzen leiden ook bij jongens tot herbezinning op de toekomst. Waarom nog tevreden zijn met treden in de voetsporen van je vader? Was dat eeuwige geploeter van hem zaligmakend en wil ik dat ook zo? Toename van de welvaart geeft ruimte tot nadenken over het welzijn. De boterham, die is er wel, maar wat wil ik erop?

Tot einde jaren vijftig bepaalt de sociale afkomst of je wel of geen voortgezet onderwijs volgt; dat geldt ook voor jongens. In 1960 verlaat nog de helft van alle kinderen het onderwijs na de verplichte acht jaar.

In 1972 is dat aantal gezakt naar twintig procent. De moderne industriële, naoorlogse samenleving vraagt om een steeds beter en hoger opgeleide bevol-

king. Door dat laatste wordt voortgezet onderwijs voor velen een maatschappelijk belang.

Meer onderwijs wordt ook een persoonlijk belang als stijging op de sociale ladder tot de mogelijkheden gaat behoren; het geboren dubbeltje lijkt een kwartje te kunnen worden. Ouders gaan inzien dat goed onderwijs kan bijdragen aan een betere toekomst voor hun kinderen. Als je het kunt betalen laat je de kinderen 'doorleren'.

Tekening van *The Tjong King* uit 1977 in 'Het boek van Dorrie.2' van Marilyn Sachs. Ook vader is zich met het dagelijks bestaan van zijn kinderen gaan bemoeien.

om meer tijd te kunnen besteden aan het werk binnenshuis: een herverdeling van zorgtaken.

De *Stimuleringsmaatregel Dagindeling* is onderdeel van dit beleid. De overheid legt steeds nadrukkelijker het accent op de herverdeling van zorg en arbeid. Het doel is te komen tot een evenwichtige balans tussen zorg, arbeid, sociale participatie en vrije tijd voor mannen en vrouwen. Onderdeel van dit beleid is onder andere de Kaderwet: Arbeid en Zorg, waarin alle verlossoorten zijn geregeld.

De overheid is geen roepende in de woestijn. Steeds meer vrouwen gaan de arbeidsmarkt op, steeds meer mannen kiezen er voor een deel van de opvoeding op zich te nemen.

Vanaf de eeuwwisseling tot ongeveer de jaren zestig is de bruto-arbeidsparticipatiegraad van vrouwen en mannen nauwelijks veranderd (bij bruto-arbeidsparticipatie gaat het om dat deel van de bevolking dat tot de beroepsbevolking wordt gerekend). Nooit meer dan dertig procent van de vrouwen bevond zich op de arbeidsmarkt, terwijl negentig procent van de mannen daaraan deelnam. In de jaren zestig is daar verandering in gekomen. De arbeidsparticipatie van mannen is gedaald, terwijl de arbeidsdeelname van vrouwen is toegenomen.

De ideeën over het samen zorgen zijn ook veranderd. Niemand vindt het nog vreemd dat een vader achter de kinderkwagen loopt. Het standpunt dat ook een man de opvoeding van een klein kind voor zijn rekening kan nemen had in 1970 een aanhang van 13 procent en in 1997 van 47 procent!

Opdrachten

Minimaal zes leerlingen werken tegelijk aan deze opdrachten; de uitvoering (interview en verslaglegging) doe je met zijn tweeën. Maak ook steeds een verslag van de uitgevoerde werkzaamheden in een logboekje.

Bestudeer eerst het historisch overzicht en bespreek de inhoud met de groep van zes. Wat onduidelijk is zoek je op of vraag je eventueel aan je docent.

• **Opdracht 1.** **Het voorbereiden en het houden van een interview**

Je gaat in de praktijk onderzoeken wat de verschillen en overeenkomsten zijn tussen de taken die vaders en moeders in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog hadden en de taken van de vaders en moeders nu. Dit ga je doen door middel van interviews. De personen die je een gesprek afneemt vormen de bron voor het artikel dat je schrijft. Dit onderdeel doe je met zijn tweeën.

Hoe bereid je een interview voor?

Bedenk eerst open vragen – vragen die niet met alleen 'ja' of 'nee' zijn te beantwoorden. Zorg dat in het interview zeker de volgende soorten vragen opgenomen zijn:

1. Vragen naar een beschrijving. Vragen die beginnen met 'wat' en 'welke'.
Bijvoorbeeld:
Wat waren de belangrijkste bezigheden in uw leven toen de kinderen klein waren?
Wat was ieders aandeel in de opvoeding van de kinderen?
Welke opleiding heeft u gevolgd?
2. Vragen naar een verklaring (oorzaken en omstandigheden). Vragen die beginnen met 'waarom', 'waardoor' en 'hoe'.
Bijvoorbeeld:
Waarom waren de taken zo verdeeld?
Hoe komt het dat zich veranderingen hebben voorgedaan?
3. Vragen naar een (waarde)oordeel. Vraag naar een mening of naar een uitspraak.
Bijvoorbeeld:
Zou u het anders hebben gewild?

En voor steeds meer mensen is het te betalen. Door het gestegen welvaartspeil is de behoefte in gezinnen aan de financiële bijdrage van meeverdienende kinderen verminderd. Ouders kunnen langer investeren in de toekomstige positie van de kinderen. Dat in eerste instantie in jongens wordt geïnvesteerd, ligt voor de hand.

Het volgen van onderwijs voor de lagere sociale klassen wordt ook gemakkelijker omdat de overheid meer gaat betalen; zowel voor de onderwijsinstellingen als voor de gebruikers komen er betere subsidiemogelijkheden. De invoering van studiebeurzen en studietoelagen begin jaren zeventig vergroot de deelname aan het voortgezet onderwijs, de universiteit en andere vormen van hoger onderwijs.

Meer en langer onderwijs en toegenomen welvaart zijn de hoofdingrediënten voor de 'moderne' man: er is meer in het leven!

De politiek

De overheid doet al snel een beroep op dat 'meer'. Vanaf begin jaren tachtig gaat ze zich richten op economische zelfstandigheid van de vrouw. Er wordt een relatie gelegd tussen de achterstelling van de vrouw in de maatschappij en de economische afhankelijkheid in de privésfeer. Vrouwen moeten buitenshuis gaan werken. Dat valt niet mee zolang ze nog alleen verantwoordelijk is (en zich voelt!) voor de zorgtaken binnenshuis.

De oplossing ligt voor de hand; om het vrouwen mogelijk te maken buitenshuis te werken wordt een beroep gedaan op de 'moderne' man. Voor hem moeten mogelijkheden ontwikkeld worden

4. Vragen naar de betrouwbaarheid van de bron (de geïnterviewde)

Bijvoorbeeld:

Hoe lang is het precies geleden?

5. Vragen naar de representativiteit van de bron (de geïnterviewde)

Bijvoorbeeld:

Waren er in uw situatie speciale omstandigheden of geldt dit verhaal voor meer mensen?

Bedenk bij elk nummer zelf ook nog minstens twee vragen.

Wie ga je interviewen?

Je gaat mensen interviewen die in de jaren vijftig en/of zestig een huishouding voerden en mensen die nu nog een huishouding voeren. Omdat het gaat om mannen én vrouwen is het belangrijk dat je mensen interviewt die als man en vrouw samen een gezin hebben. (dus geen alleenstaanden of homostellen). Je kunt daarbij denken aan grootouders, ouders of burens. Kies per stel voor de man of de vrouw, je hebt dus vier gezinssituaties nodig.

Leg de mensen die je wilt interviewen goed uit wat de bedoeling is van het interview.

Houd er rekening mee dat de persoon die je interviewt een stuk ouder is dan jij, wees daarom beleefd.

Stuur als het even kan de vragen die je wilt gaan stellen van te voren naar de te interviewen persoon op. Zij kunnen er dan alvast over nadenken.

Stap 1

Zoek personen die je wilt interviewen, leg het doel van het interview uit. Geef de naam en het telefoonnummer van degene die je wilt interviewen door aan de docent. Stel je gesprekspartner daarvan op de hoogte.

Stap 2

Bedenk samen nog minimaal tien vragen (acht staan er al genoemd) die je zou willen stellen. Schrijf de vragen op en lever ze in bij de docent. Verbeter – indien nodig – de vragen.

Stap 3

Spreek data voor de interviews af. Houd de interviews. Spreek van tevoren af wie bij welke vragen schrijft of gebruik een cassette recorder. Noteer leeftijd, geslacht en toenmalige woonplaats van de geïnterviewde.

Stap 4

Werk de interviews die je hebt afgenomen uit in een voorlopig (zie stap 5 en stap 6) algemeen verslag over de ver-

schillen en overeenkomsten tussen de taken van vaders en moeders toen en nu. Geef een beschrijving in plaats van een opsomming van de antwoorden.

Stap 5

Bespreek je bevindingen in je groepje. Vergelijk de vragen die je hebt gesteld. Zoek uit of er evidente verschillen zijn. (Let bijvoorbeeld op vraagstelling, representativiteit of toenmalige leefomstandigheden van de geïnterviewde).

Stap 6

Verwerk de uitkomst van de bespreking in de groep in je eindverslag. Probeer te komen tot een vergelijking. Geef een verklaring voor de verschillen.

Lengte verslag: getypt 3 A-viertjes

• ***Opdracht 2. Het beoordelen van jeugdliteratuur als historische bron***

Je hebt interviews gehouden over de taakverdeling tussen man en vrouw wat betreft opvoeding en andere werkzaamheden. Je hebt ook met mensen gepraat die in de jaren vijftig en zestig een gezin hadden.

Freddy Hagers beschrijft in de jeugdroman *Een nieuwe taak voor Marjolein* het wel en wee van een jongedame die opgroeit in de jaren zestig. Het is natuurlijk een verzonnen verhaal (fictie) maar geeft wel een beeld van de werkelijkheid destijds. Je vindt hier twee fragmenten uit dat boek.

In deze opdracht ga je het historisch overzicht en het verslag van de interviews vergelijken met beelden die we uit literatuur of van de tv krijgen over de taakverdeling tussen mannen en vrouwen. Maak het verslag als volgt:

1. Schrijf de overeenkomsten en verschillen op; welke feitelijke taakverdeling en ideeën over de taakverdeling beschrijft Freddy Hagers wél, in tegenstelling tot de door jouw geïnterviewden?

2. Geef een verklaring voor de verschillen. Denk hierbij aan de vragen die je hebt gesteld bij de bespreking van het interview in groepjes.

3. Vergelijk het fragment uit het boek van Hagers met een jeugdboek (of een tv-serie als bijvoorbeeld GTST) dat je kent uit deze tijd. Wat zijn de verschillen, wat zijn de overeenkomsten als het gaat om de taken voor vaders en moeders? Vergeet niet op te schrijven waarmee je het vergelijkt.

4. Leg uit waarom literatuur of de tv wel of niet als historische bron voor dit onderwerp gebruikt kan worden?

De beoordeling

Voor het afronden van de opdracht moeten de volgende onderdelen voldoende zijn:

- het logboek waarin je verslag doet van de werkzaamheden;
- de vragen die zijn opgesteld voor de af te nemen interviews. Daaruit moet blijken dat het historisch overzicht bestudeerd is.
- het voorlopig verslag (stap 4) en het eindverslag van de interviews.
- een verslagje (één pagina) van opdracht 2.

Fragment 1

Wanneer ze terugloopt naar huis, bespeurt ze eensklaps een zelfde gevoel als ze vroeger wel heeft gehad: het gevoel of ze morgen examen moet doen. Het zijn de kinderen, weet ze, hoe oud zijn ze, ze heeft vergeten daarnaar te vragen. Met kinderen heeft ze nooit te maken gehad, niet van dichtbij. Ze weet zelfs niet goed of ze wel van kinderen houdt. O ja, baby's, maar ...

"Dat is dan erg genoeg," denkt ze. "Is een vrouw, die niet van kinderen houdt, eigenlijk wel geschikt om te trouwen?" Of is het zó, zoals het Franse spreekwoord zegt: "l'appétit vient en mangeant," van kinderen ga je pas houden, nadat je ze hebt leren kennen?

Maar Anjoli dan, of Lon? Die kunnen in adoratie door hun knieën zakken voor iedere willekeurige dreumes op straat, waarna ze plotseling hun normale spraak schijnen te hebben verloren.

Zij, Marjolein, kan dat níét. Ze ziet niet in, waarom je met deze kleintjes anders zou moeten praten dan op de gewone manier, zij het dan misschien wat bevattelijker en aan hun beperkte geest aangepast. Maar dat idiote gedoe?

Is dit een leemte, een gebrek aan moederlijke gevoelens, die iedere vrouw toch behoort te bezitten? Vandaar dan waarschijnlijk dat gevoel, alsof ze voor een examen staat. Belachelijk, om een paar hummels, van hoeveel turven hoog?

"Het is de verantwoording," denkt ze, terwijl ze de sleutel uit haar mantelzak opdiept, "het is de verantwoording, die me zo onrustig maakt, Bert heeft me daar ook al op gewezen." Doch in haar hart weet ze dat het dat níét is.

Het is het andere: haar angst om het tekortschieten in vrouwelijke eigenschappen. En het is zeker niet zómaar, dat dit plotseling op haar weg wordt geplaatst – zoals nooit iets in het leven zomaar is of voor niets – het is, integendeel, een kans die haar wordt geboden om goed te maken, waar ze tot nu toe schromelijk heeft gefaald: in haar genegenheid en liefde tot het kind ánders dan vanuit de verte alleen.

Nog net op tijd heeft ze die kans gegrepen.

Het is een dag geweest, die Halmar niet gauw zal vergeten. Om vijf uur stond de ziekenauto voor de deur, eromheen groeften wat kinderen en nieuwsgierigen. Onbegrijpelijk, hoe de narigheid van anderen altijd weer belangstelling trekt. Als het nu nog medeleven was?

Mieke heeft zich kranig gehouden. Tot het laatst toe ging haar bezorgdheid uit naar hem en de kinderen. "In de keuken staat een pannetje soep, als je die nu strakjes opwarmt? En in de trommel vind je brood. Voor vanavond moet je je dan maar behelpen, morgen krijg je immers hulp?"

"Ja-ja, ja zeker," sprak hij haastig, en hij hoopte dat zijn stem overtuigend genoeg zou klinken.

Krijgt hij hulp? Daar is nog niets van te zeggen. "We zullen ons best doen," heeft de stem door de telefoon hem verzekerd.

"Maak jij je nu maar geen zorgen!" Hij legde zijn hand op haar voorhoofd, dat klam aanvoelde. "Hier komt alles wel goed."

De kinderen waren naar beneden, waar zij stil en verloren in een hoekje speelden, bij een vreemde buurvrouw. Hij moest zijn ogen afwenden, toen de brancard langs de steile trappen naar omlaag werd gedragen.

Dan zat hij naast haar in de ziekenauto, met haar hand in de zijne. Zwijgend. Het schokken van de wielen over de ongelij-

ke bestrating deed haar gezicht verstrakken in een nieuwe aanval van pijn. Hij was blij toen ze er waren.

Of hij kon wachten? vroeg hij aan de hoofdzuster.

Het was beter van niet. Hij kreeg wel bericht zodra de operatie had plaatsgevonden, men had toch zijn telefoonnummer? Nou, kijk 's aan. De patiënt werd er maar onrustig van, en natuurlijk ging alles goed, zo niet dan werd hij tijdig gewaarschuwd. Vanavond mocht hij nog even komen kijken.

Hij deed machinaal het werk dat Mieke hem het laatst had opgedragen, doch toen beneden in de winkel de telefoon ging, vergat hij de soep. Hij bolderde de trappen af. Het bleek een verkeerde aansluiting.

Toen hij terugkwam in de keuken, was het fornuis één vette kliederboel, en haastig draaide hij de vlam laag.

De kinderen zeurden over het brood, en de beker melk die Koentje omgooide over tafel, deed de maat overlopen en bezorgde hem een onbeheerste woedeuitbarsting, waarnaar ze met verschrikte ogen keken.

Om half zeven al stopte hij ze in bed, de buurvrouw zou af en toe komen kijken.

Die avond zat hij naast Mieke, die stil neerlag met gesloten ogen op de witte ziekenzaal. De operatie was uitstekend verlopen, vertelde de hoofdzuster hem, doch zijn hart kromp samen als hij keek naar haar witte, roerloze gezicht op het kussen.

Tot tweemaal toe zakte ze weg, in volslagen-vergetelheid. Van zijn bijzijn was ze zich nauwelijks bewust.

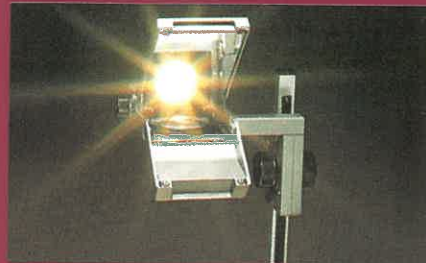
Het was half elf, toen opnieuw de verklikker hem naar beneden riep. Hij had wat zitten werken, meer om zijn denken een andere richting te geven, dan om het werk zelf. Nu schokte zijn lichaam recht bij het plotselinge geluid, dat snééd door de tastbare stilte van het huis.

"U spreekt met het Bureau voor Bijzondere Gezinshulp," zei dezelfde stem van die middag, "ik had beloofd u in ieder geval nog even te zullen opbellen."

Zijn hart hamerde, want hij had begrijpelijkerwijs alleen aan het ziekenhuis gedacht.

"O juist," sprak hij hees, "já, dat is zo. En?"

"U krijgt morgenochtend hulp, om half negen." "Dank u," hoorde hij zichzelf zeggen, "het is ... uh, prettig."

Nieuw transparantenpakket voor de overheadprojector

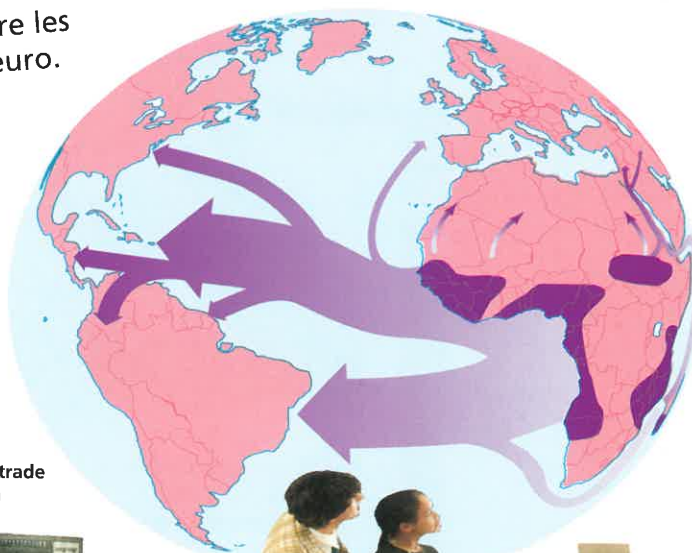
Visuele Geschiedenis

320 transparanten voor de visualisering van al uw lessen

tte
TRANSPARENCIES
TO EDUCATE

mooi en handig

Een onbetaalbare les
voor slechts 3 euro.
Kan dat?!

The African slave trade
1525 - 1870

For further study...

World History...

Nieuwe Transparanten Encyclopedie Visuele Geschiedenis

de belangrijke geschiedenisonderwerpen nu herzien op 320 transparanten in 4 banden

Band I: tot 500 na Chr.
prehistorie, oudheid:
vroege beschavingen

Band II: 500 - 1500
landbouwsamenlevingen
in de middeleeuwen

Band III: 1500 - 1900
einde onafhankelijke geschiedenissen
en de opkomst van de industrie

Band IV: 1900 - nu
de 20e eeuw

Nieuwe Transparanten Encyclopedie

320 transparanten - 4 banden: historische kaarten

Hoe selecteert u series transparanten uit de Nieuwe Encyclopedie

De vier ringbanden van de encyclopedie vormen één geheel. Afzonderlijk zijn de banden en losse transparanten niet verkrijgbaar. U kunt 'Band 1 én 2' of 'Band 3 én 4' wél in combinatie bestellen. Bovendien kunt u kiezen uit drie afzonderlijke modules met selecties van transparanten uit de Encyclopedie:

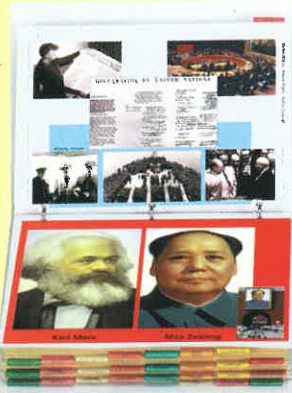
- een grote serie van 160 sheets met veel historische kaarten,
- een module met de nadruk op Europa en Afrika
- een derde selectie met al net zo mooie transparanten met het accent op Amerika en Azië. Zie hieronder en de bestelbon.

Selectie 1: 80 sheets **Bronnen en kaarten 1** - accent op Europa en Afrika

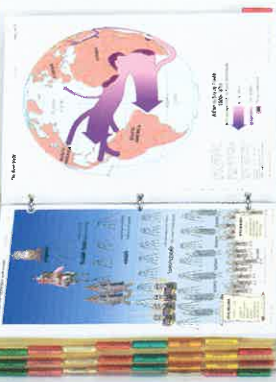
- 8x Wereldkaarten
- 3x Jagers en verzamelaars
- 5x Mesopot.-Egypte-China-Amerika's
- 9x Grieken/Romeinen
- 7x Middeleeuwen-Kruistochten
- 4x Renaissance, Reformatie
- 4x Ontdekkingsreizen & gevolgen
- 3x Dagelijks leven 13e-18e eeuw
- 4x Afrika-koninkrijken-slavenhandel
- 4x Franse Rev.-democratie
- 4x Industrialisatie
- 7x WO I - Rus. Rev.
- 6x Interbellum, WO II
- 8x Koude Oorlog - Midden Eur.
- 4x Afrika-Azië-Amerika

Selectie 2: 80 sheets **Bronnen en kaarten 2** - accent op Amerika en Azië

- 8x Wereldkaarten
- 7x Mesopotamië 2x Egypte
- 6x Grieken-Rome-Middeleeuwen
- 3x Culturen Verre Oosten
- 4x Verspreiding Islam-Ottomaans
- 4x Dag. leven Azië 13e-19e eeuw
- 4x Handelaren en rovers
- 5x Maya's-Azteken-Conquestas
- 5x Am. Onafh. Burgeroorl. Westen
- 6x Industrialisatie VS - WO I
- 4x Koloniale rijken- Nationalisme
- 4x Crisisjaren '20
- 4x WO II Stille Oceaan-VN
- 9x China en Japan sinds WO II
- 5x Dekolonisatie, Koude Oorlog

Selectie 3: 160 sheets - 2 banden

Bronnen en kaarten 3 - accent op historische kaarten

20x Wereldkaarten	4x L. Middeleeuwen	6x Sovjet-Unie
4x Mesopotamië	4x Renaissance-Ref.	9x Fascisme-WO II
6x Egypte-Afrika	3x Ontdekkingen	8x Na WO II - VN
4x Azië-Amerika	3x Abs.-Verlichting	4x Techno-wereld
6x Grieken/Rome	6x Europa 19e eeuw	9x Koude Oorlog, Dek.
3x Migraties	6x Industrialisatie	5x Oost-Azië, China
3x Godsdienst agr. tijd	6x Ismen	8x Amerika
5x Vr. Middeleeuwen	2x VS-Imperialisme	2x Industrieel-Post Industr.
3x K.de Grote/Vikingen	3x Afrika	5x Midden-Oosten, Afrika
6x Islam erfenis	5x WO I	2x Wereldproblemen

complete dekking

Band I: tot 500 na Chr. prehistorie, oudheid: vroege beschavingen

- 3x Bronnen onderzoeken
- 7x Wereldkaarten
- 5x Verspreiding mensen
- 3x Jagers en verzamelaars
- 5x Ontstaan landbouw
- 3x Complexe samenlevingen
- 5x Mesopotamië 12x Egypte
- 1x Vroeg Afrikaanse koninkrijken
- 5x Culturen Verre Oosten
- 2x Amerika's
- 9x Grieken
- 9x Romeinen - Byzantium

Band II: 500 - 1500 landbouwsamenlevingen in de middeleeuwen

- 8x Wereldkaarten
- 2x De grote migraties
- 4x Vroege Middeleeuwen
- 8x De feodale wereld
- 6x Karel de Grote -Noormannen
- 8x Verspreiding Islam - Kruistochten
- 5x De islamitische erfenis
- 15x Late Middeleeuwen
- 6x Rijken in het Oosten
- 3x Afrika - prekoloniale tijd
- 3x Amerika voor Columbus

Over de Nieuwe Encyclopedie

320 transparanten - 4 banden - 60 hoofdstukken

Anticiperend op de internationale trends in het geschiedenisonderwijs hebben we aansprekend bronnenmateriaal gecombineerd met het meest verfijnde kaartmateriaal van de gezaghebbende *DK Atlas van de Wereldgeschiedenis*. Meer over deze enorme uitgave op pagina 4.

U verwerft 320 transparanten, systematisch geordend in 4 ringbanden, maar liefst 130 schitterende kaarten omlijst met historische afbeeldingen, 150 transparanten met een rijke variatie aan bronnenmateriaal en ook 40 sheets met modellen en concepten over het feudalisme, de agrarische en industriële revolutie, staatsvorming enz.

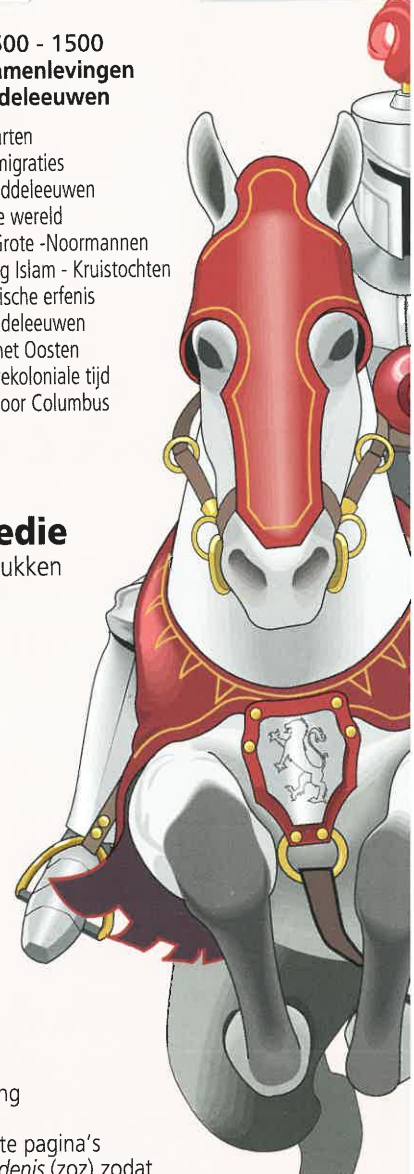
Sterke punten:

- een tijdbalk op elke transparant
- bij elk geschiedenisonderwerp een mooie variëteit aan beeldmateriaal door de afstemming van kaarten, bronnen en schema's
- verwijzingen bij elke historische kaart naar juiste pagina's van de ultieme *DK Atlas van de Wereldgeschiedenis* (zo) zodat uw leerlingen er in de bibliotheek of thuis mee verder kunnen.

Met de volledige serie heeft u in vrijwel al uw lessen de beschikking over pakkend instructiemateriaal met voor leerlingen sterke geheugensteuntjes om op voort te bouwen.

U kunt aan de slag met de complete set zonder uw budget onder druk te zetten. Maak gebruik de nieuwe mogelijkheid tot gespreide betaling over drie jaar, zie de bestelbon.

Welke keuze u ook maakt: u verwerft altijd een grote variatie aan prachtig en *direct bruikbaar* instructiemateriaal: een mooie ondersteuning bij uw dagelijks werk.

Encyclopedie Visuele Geschiedenis

schema's en grafieken, bronnen en kunstwerken

het geavanceerde
maar simpel
te gebruiken
leermiddel

Band III: 1500 - 1900
einde van de onafhankelijke regionale
geschiedenissen en de opkomst van de industrie

- 8x Renaissance - Reformatie
- 6x Ontdekkingsreizen - kolonisatie
- 4x Handel - proto-industrialisatie
- 7x Dagelijks leven 16e-18e eeuw
- 6x Absolutisme - Verlichting
- 4x Franse Revolutie - Democratie
- 2x Europa Unificaties
- 8x Culturen in het Oosten
- 4x Dagelijks leven Japan - China
- 9x Amerika - Burgeroorlog - Wild West
- 9x Industrialisatie
- 3x Afrika en opdeling
- 11x USA - Imperialisme

Band IV: 1900 - nu
de 20^e eeuw

- 12x Wereldkaarten
- 5x WO I - Volkenbond
- 8x Sovjet-Unie - Interbellum
- 6x Onafhankelijkheidsbewegingen
- 8x Crisis, Fascisme, WO II
- 9x Europa - USA na WO II
- 5x Massaproductie - media
- 9x Industrieel - post-industrieel
- 8x Eur. eenwording - globalisering
- 8x Koude Oorl. + einde - Dekolon.
- 12x Azië - China - Japan - Oceanië
- 5x Midden-Oosten - Israël
- 7x Problemen Wereld nu

Bestel nu! voor slechts
3 euro per transparant

Geachte geschiedenisdocent(e),

Met deze mooie transparanten
- bespaart u lestijd en voorbereidingstijd
- heeft u uw aandachtstrekkers bij de hand
- komt u tegemoet aan zwakke leerlingen

Van u wordt niet langer verwacht memoriseerbare kennis bij te brengen, maar uw leerlingen te leren om te gaan met de overvloed aan informatie. Steeds vaker wordt zelfstandig, ook achter de computer, geleerd nuttige informatie te verzamelen en verwerken. In uw nieuwe rol als begeleider kunt u met deze visuele encyclopedie voortaan uw instructies efficiënt aanbieden. U legt simpelweg de juiste transparant op de overheadprojector.

U biedt duidelijkheid en geeft uw leerlingen sterke geheugensteuntjes mee om op verder te werken. En u speelt in op de steeds toenemende behoefte aan afwisseling en sterke visuele prikkels.

Ook leerlingen zullen deze sheets dankbaar gebruiken, als bron en bij hun presentaties.

Moderniseer nu, vul de bestelbon vandaag nog in en maak zo gebruik van de introductievoordelen.

Uw uitleg wordt met mooie beelden ondersteund, uw lessen krijgen voortaan een extra tintje.

drs. Jan Krol
directeur TTE bv

Mensen leren 83% via de ogen

JA

Ik anticipeer op de toekomst en moderniseer nu

Stuurt u mij: (aankruisen wat van toepassing is)

☐ Encyclopedie Visuele Geschiedenis

320 sheets - 4 banden korting nu: f 150/BEF 3.000

U betaalt: f 1.997/BEF 36.752

Ik bestel de volgende 'combi-banden' uit de Encyclopedie:

- ☐ Banden 1+2 'Geschiedenis tot 1500' f 1.199/BEF 22.376
- ☐ Banden 3+4 '1500 - heden' f 1.199/BEF 22.376

Andere combinaties of losse transparanten worden niet verkocht. Wel kunt u de drie modules die verwerkt zijn in de Encyclopedie, afzonderlijk aanschaffen - zie links.

Ik bestel afzonderlijk de volgende module(n) uit de Encyclopedie:

- ☐ Kaarten en bronnen 1 - 80 tr - accent op Europa/Afrika (leverbaar okt. '99) U betaalt: f 589/BEF 10.890
- ☐ Kaarten en bronnen 2 - 80 tr - accent op Amerika/Azië (leverbaar dec. '99) U betaalt: f 589/BEF 10.890
- ☐ Kaarten en bronnen 3 160 tr - 2 banden, nadruk op kaarten (leverbaar febr. '00) U betaalt: f 969/BEF 17.972

Combi-korting: → 2 module(n): f 100/BEF 2000 korting

Geld-terug-garantie

Ik heb het recht van retour binnen een maand. Wanneer dit lesmateriaal niet bevalt, schrijf ik de reden in slechts enkele woorden op de factuur die ik mee terugzend, zodat de TTE-boekhouding deze levering kan uitboeken.

Prijzen zijn excl. verzendkosten en 6% btw. (Verzendkosten NL/B: 1-2 banden: f 25/BEF 794; 3-4 bnd: f 35/BEF 986; 5-6 bdn: f 45/BEF 1.370)

Flexibele betalingsvoorwaarden:

- ☐ Ik betaal binnen een maand na ontvangst
- ☐ Ik betaal in twee halfjaarlijkse termijnen
- ☐ Ik betaal in meerdere termijnen:
1e bedrag van ..... per: .....
2e bedrag van ..... per: .....
3e bedrag van ..... per: .....
4e bedrag van ..... per: .....
(aub bedragen vermelden + maand en jaar van betaling - Betaling binnen 3 jaar)

Stuur meer informatie over: ☐ Enc. Geschiedenis
☐ Modulen Gesch. ☐ Ak. ☐ Bio. ☐ Natuurk. ☐ Scheik.
☐ Ik wil graag op de hoogte blijven van nieuwe producten en aanbiedingen.

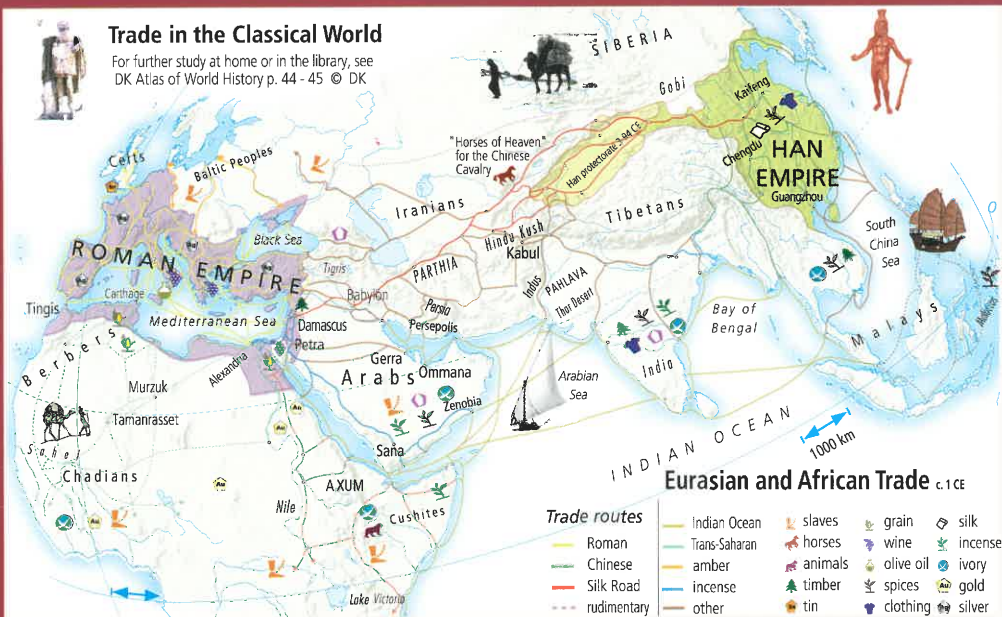
Deze TTE
tijdmaschine is
ontwikkeld om
leerlingen van de
21ste eeuw op
onvergetelijke
wijze te
verplaatsen naar
de belangrijke
momenten in de
geschiedenis

Voor extra snelle levering: fax dit bestelformulier naar: + 31(0)24 - 35.53.180 of bel: - 35.53.777

Trade in the Classical World

For further study at home or in the library, see
DK Atlas of World History p. 44 - 45 © DK

alles bij de hand

het kostenbesparend
alternatief

134 historische kaarten
ondersteund met illustrati

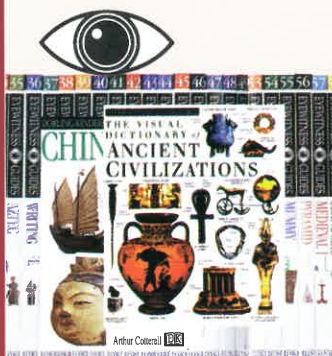
86 modellen

320 foto's

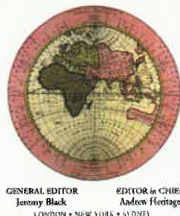
51 grafieken

90 tekeningen

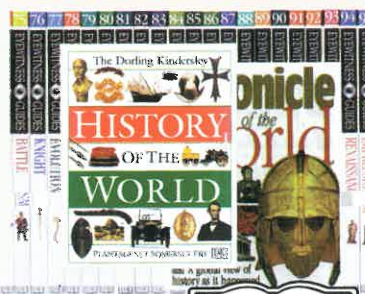
geen zoek meer
naar het ideale plaatje!

DK ATLAS OF WORLD HISTORY

GENERAL EDITOR
Jonny Black
EDITOR in CHIEF
Julian Heritage
LONDON • NEW YORK • VIENNE

een project van TTE bv in samenwerking met **DK = Dorling Kindersley**,
wereldleider in visualisering Nijmegen - Londen

De Nieuwe **Transparanten Encyclopedie Geschiedenis** bevat de verfijnde historische kaarten uit de nieuwe, rijk geïllustreerde 'Dk Atlas van de Wereldgeschiedenis'. Deze atlas, die gemaakt is als enorm naslagwerk voor wetenschappers en tegelijk gericht is op een zeer breed publiek, zet de de trend voor de 21^e eeuw en is een mijlpaal in de historische cartografie. Er is nauw samengewerkt met 30 befaamde wetenschappers, afkomstig uit alle werelddelen. De nieuwste computertechnologie is gebruikt en de laatste historische inzichten zijn verwerkt. **TTE** heeft veel van deze ongeëvenaard mooie kaarten op transparant gezet en zo geschikt gemaakt voor klassikaal gebruik.

'Kwaliteit, kwaliteit en nog eens kwaliteit'

U kent wellicht de in Nederland in licentie uitgebrachte boekenreeks 'Ooggetuigen' van DK. TTE is trots dergelijke topkwaliteit nu beschikbaar te kunnen stellen ten behoeve van uw klassikale instructies.

Naam: _____ V / M
School: _____
Type: ☐ lbo/mavo-BSO ☐ mavo/havo-TSO ☐ havo/vwo-ASO ☐ mbo/univ.
(11 - 16 jaar) (12 - 17 jaar) (12 - 19 jaar) (>17 jaar)
Adres: _____
Tel. _____ Fax _____

NE PAS AFFRANCHIR

POSTZEGEL NIET NODIG

Priority ✈️
PAR AVION

RÉPONSE PAYÉE
PAYS-BAS → NEDERLAND

TRANSPARENCIES TO EDUCATE bv
t.a.v. Jan Krol
Int. Antwoordnummer
C.C.R.I. Numéro 2345
6500 WC Nijmegen

**Vul de antwoordkaart in en
stuur deze zonder postzegel
naar ons terug.**

U betaalt pas nadat u de bestelling
heeft ontvangen. Bovendien heeft u
een maand lang recht van retour.

TTE heeft bankrekeningen in Nederland
en België.
Prijzen zijn na aftrek van kortingen,
excl. 6% BTW en excl. verzendkosten.
Voor Belgische klanten zijn de EG-richtlijnen
van toepassing: heeft u een BTW id-nummer
dan leveren wij tegen 0-tarief, anders geldt
6% BTW. Prijzen onder voorbehoud.

**BESTELT U BINNEN TWEE WEKEN,
DAN ONTVANGT U GRATIS EEN
LUXE TTE OVERHEAD-POINTER**

Bestelt u twee of meer pakketten,
dan geldt **f 50,- /BF 1.000** (extra) korting

De luxe opbergbanden met
tabbladen zijn gratis.

De transparanten zijn niet los, maar
alleen als volledige set verkrijgbaar

Fragment 2

"En dit," besluit Cara, "is in het kort, waar het op neerkomt. Wanneer je dus per se iets wilt verdienen ... of nee, laat ik dat anders zeggen: wanneer je genooddaakt bent te moeten verdienen, dan raad ik je ronduit aan er niet mee te beginnen, ook al is de doelstelling je nog zo sympathiek, want er gaat veel tijd in zitten.

Wat ik zoek, dat zijn jonge meisjes en jonge vrouwen voor wie het geld geen overwegende, nog liever helemaal geen rol speelt, en die toch bereid zijn de handen uit hun mouwen te steken. Je zou het zó kunnen zien: als een maatschappelijke leerschool, een soort praktisch huishoudelijk onderlicht en een vorming voor het leven.

Voor het huwelijk óók trouwens, want je komt met voornamelijk jonge gezinnen in aanraking.

Het is dus weldadigheid betrachten naar twee kanten al heb ik een afschuwelijke hekel aan dat woord. Laten we dus zeggen, naastenliefde: ten eerste door bijstand te verlenen aan die gezinnen, die op dat moment door omstandigheden in nood zitten en niet bij machte zijn een huishoudelijke hulp te betalen – ten tweede door het vrijwillig daarvoor beschikbaar gestelde bedrag – want het is nu ook weer niet zo, dat het allemaal voor niets moet, dat zou zelfs niet goed zijn, we hebben dus een limiet gesteld, een minimum dat praktisch voor iedereen aanvaardbaar is – ten tweede dus, door dit bedrag in zijn geheel af te staan aan een bepaalde instelling, in dit geval het Blindeninstituut."

"Jawel," zegt Marjolein, "maar het werk, waar komt dat op neer? Ik vraag me af of je daarvoor bij mij wel aan het juiste adres bent? Ik heb bijvoorbeeld geen notie van kinderverzorging. Me dunkt, dat is toch een verantwoording?"

Ze zitten tegenover elkaar in de gezellige voorkamer van het moderne flatje dat Cara bewoont. Haar man is uit. Hij is vijf jaar ouder dan zij, het kost Marjolein nog altijd moeite hem bij zijn naam te noemen.

Zelf trouwens is Cara ook veranderd, er is iets vormelijks over haar gekomen, hoewel ...

"Ga zitten," inviteerde ze, "je drinkt je thee nog altijd zonder melk?"

"Dat heb je goed onthouden," bewondert Marjolein. En dan, rondkijkend: "Enig huis hebben jullie toch, zo licht."

"Ja, 't bevalt ons hier best."

"Hoe lang ben je nu alweer getrouwd?"

"Twee en 'n half jaar, ruim."

En opeens was er iets van de vroegere vertrouwelijkheid tussen hen teruggekeerd, ze had met Cara altijd goed overweg gekund, al was ze ouder.

"Het eerste jaar was heel vreemd," bekende Cara glimlachend, "het eerste jaar is, geloof ik, altijd vreemd, je moet je aanpassen. En dan, je hebt te weinig omhanden. O, zeg dat nooit tegen een pasgetrouwd vrouwtje, ze beeldt zich dat niemand het drukker kan hebben dan zij, maar de werkelijkheid is anders. Om half elf was ik klaar met m'n kippenhuishoudinkje, en dan maar wachten op Leo. Dwaas, dom, onverstandig. Want zo wordt elke nieuwe dag een obstakel, waar je tegen opziet. Je gaat jezelf beklagen, je doet verwijten en het conflict is geboren nog voor je er erg in hebt. Want Leo ontzag me niet. Hij toonde zelfs geen medelijden. Nu, achteraf, bewonder ik het geduld dat hij met me heeft gehad.

Boos heb ik hem nooit gezien, behalve die ene keer. Dat was na een scène die ik hem maakte, als altijd volkomen zinloos. Die avond heeft hij mij mijzelf laten zien zoals ik was: een nukkig, verwend kind, alleen vervuld van zichzelf. Iedereen stak vol gebreken of schoot te kort, alleen ik niet. Enfin, de gebruikelijke geschiedenis van de splinter en de balk.

Nog net op tijd gelukkig, ben ik tot inkeer gekomen. En ik constateerde dat het in de eerste plaats de overvloed aan tijd was, die maakte dat ik me te veel met mijzelf bezighield. Na het kantoorbaantje, dat ik voordien had gehad en dat me geheel en al opeiste, liet het huwelijk mij, wat dát betrof een leegte.

Vanaf dat ogenblik ben ik van alles gaan doen, en alles tegelijk. Leerbewerking, houtsnijden, het omzetten van boeken in braille ... kortom, wat ik maar kon verzinnen. Óók fout natuurlijk, maar de dagen waren tenminste weer gevuld en onze verhouding werd beter, bestendiger. Geleidelijk aan groeide ik tot een normaal mens. Ik begon me te interesseren voor ánderen, ik verdiepte me in hun zorgen, hun moeilijkheden in hun dagelijkse strijd om het bestaan, waarvan ik voordien nooit enige notie had gehad – voor mij was het kantoor een tijdsvulling, geen financiële noodzaak."

Een bijzondere plek

Midden in Drenthe ligt de plek waar de herinnering levend wordt gehouden aan de moord op ruim honderdduizend joodse landgenoten en vele anderen: Westerbork. Onlangs werd het museum van het Herinneringscentrum grondig uitgebreid en heringericht. Reden voor 'Kleio' om een kijkje te gaan nemen. We spraken met Ben Prinsen, conservator en coördinator van de educatieve dienst van Westerbork.

24

Eerst de kale feiten. Kamp Westerbork was in 1939 in gebruik genomen als opvangkamp voor uit Duitsland gevluchte joden. In 1942 werd het een door de Duitsers ingericht 'Durchgangslager', een tijdelijke verblijfplaats voor gedeporteerden. Naast joden werden er nu ook zigeuners en verzetsstrijders heengebracht. Tussen 1942 en 1945 zijn er 107.000 Nederlanders en vluchtelingen uit Duitsland en Oostenrijk via Westerbork uit ons land weggevoerd; de meesten direct naar Auschwitz en Sobibor.

In Westerbork woonden gemiddeld iets meer dan tienduizend mensen tegelijkertijd; op het hoogtepunt waren er echter achttienduizend inwoners in het kamp. Het merendeel van de aangevoerde mensen, zo'n negentig procent, verbleef er maar heel kort. Ze werden geregistreerd, bleven enkele dagen hangen, en vertrokken dan al met de eerste trein. Vrijwel elke dinsdagochtend vertrok er een trein oostwaarts, naar een van de vernietigingskampen. In totaal waren er 93 transporten.

Sommige gedeporteerden slaagden erin nog een kaartje uit de trein te wer-

pen. *'Lieve familie. Wij zitten in den trein. Dank jullie voor alles wat jullie gedaan. Groet Casper, Mien en kinderen van mij en mijn man. Jullie liefh. Saar'.* Iemand anders schreef:

'Doe de groeten aan alle bekenden. Hou je goed en sterkte toegewenst van ons allen aan jullie, en een stevige poot van je vriendin Emmy'.

Zo'n kaart vormde vrijwel zeker het laatste levensteken. Niet meer dan vijfduizend van de ruim honderdduizend getransporteerden overleefden de oorlog. Een aantal van die briefkaarten hangt aan draadjes aan het begin van de expositie in het museum.

De plaats van het kamp was met opzet uitgekozen. Weinig plekken in het toenmalige Nederland waren verder verwijderd van de bewoonde buitenwereld. Het kamp lag midden in een uitgestrekt heideveld. Er is op de expositie een grote wandschildering van het kamp en de hei destijds. Je ziet het onherbergzame gebied dat wel eens het Siberië van Nederland genoemd is, met vennetjes, moerasjes en zandverstuivingen. Ontsnappen was bijna onmogelijk. Wachttorens en prikkeldraad omringden het kamp.

Veel is er al geschreven over het verblijf in Westerbork. Het had ogenschijnlijk iets van een autonome joodse gemeenschap. De Duitsers waren uitgekookt genoeg om de dagelijkse gang van zaken over te laten aan de joodse Ordedienst, een verlengstuk van de Joodse Raad.

Presser (*Ondergang*), De Jong (deel 8, tweede helft, van *Het Koninkrijk ...*) en Herzberg (*Amor fati*) wijden vele bladzijden aan dit merkwaardige oord des verderfs.

Het meest indringend is het dagboek van Philip Mechanicus (*In dépôt*). Deze journalist verbleef van mei 1943 tot maart 1944 in kamp Westerbork. Hij verstond de kunst om alles in detail te beschrijven; de smerigheid, het geklets, het eten, de herrie waardoor hij niet rustig kon lezen, de heibel om een hoekje bij de kachel, de vliegen en de vlooiën, de waanzinnige jacht op stemmen en lijsten, de gruwelijke taferelen op de maandagavond wanneer de namen van de vertrekkers werden bekendgemaakt, de revue op dinsdagavond om te ontspannen, de vijandigheid tussen de Nederlandse joden en de Duitse ....

In 1944 zijn er filmopnames gemaakt van het gedoe op het perron, de *Boulevard des Misères*, het in de trein hijsen van de deels bejaarde slachtoffers, vlak voor het vertrek. Die beelden zijn indringender dan honderden bladzijden tekst. Wie aarzelt of treuzelt wordt in de trein geholpen, soms gestompt, soms getrapt. Voor de zieken en ouderen zijn er brancards met grote wielen.

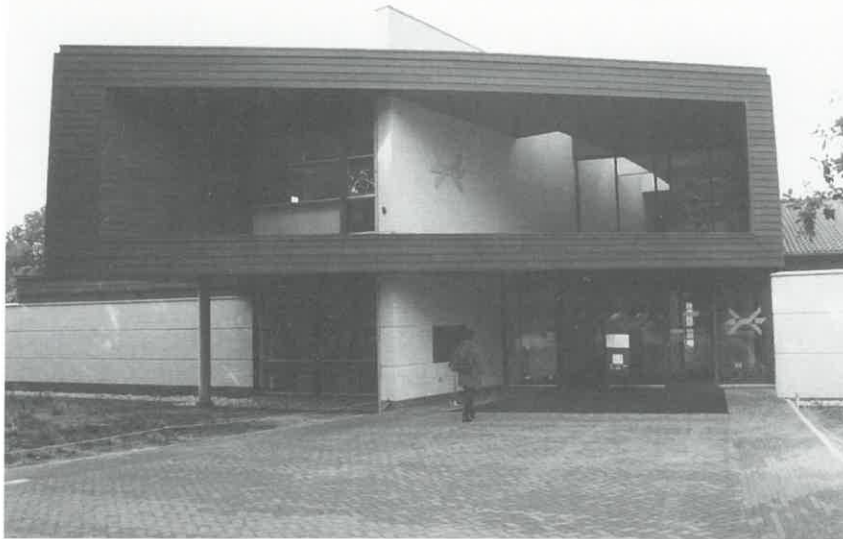
Daar staat Gemmeker, de kampcommandant, met zijn rijlaarzen en zijn zweepje. De moordenaar met de handschoenen aan. Hij heeft zijn eigen villa, met een mooie tuin die door kampgevangenen wordt bijgehouden.

En altijd weer zie je de ontroerende, smekend-verbaasde oogopslag van het zigeunermisje Settela, dat nog even tussen de schuifdeuren van de beestenvoerwagen naar buiten kijkt, voordat die hermetisch worden vergrendeld.

Drie-en-negentig keer heeft het fluitje geklonken, en is de trein vertrokken.

Het museum

Bijna honderdduizend mensen bezoeken jaarlijks het Herinneringscentrum kamp Westerbork. Gemiddeld komen er driehonderd bezoekers per dag, op topdagen tot negenhonderd. De oude ontvangstruimten voldeden al lang niet meer. Jarenlang werd gewerkt aan een uitbreiding van het museum

van het Herinneringscentrum. In april 1999 werd het gebouw met de nieuwe opstelling geopend.

Ben Prinsen is hoofd van de educatieve dienst. Met hem lopen we door de expositieruimten. Hier en daar geeft hij uitleg. Hij wijst op de grote glaswanden die de bezoeker binnen zicht bieden op de groene natuur buiten. Je kunt naar alle kanten wijd weggijken. Contact met buiten is van belang voor de bezoekers. Met name oudere bezoekers voor wie een bezoek aan Westerbork emotionerend is, krijgen zo de gelegenheid zich even te ontspannen. Prinsen: *'Het heeft als positief bij-effect dat met name schoolgroepen nu veel rustiger zijn, vergeleken bij de oude situatie.'*

Slechts enkele hele grote foto's vertellen het verhaal van Hitlers macht, de opkomst van het nationaal-socialisme, de bezetting van Nederland, de geschiedenis van de joodse gemeenschap.

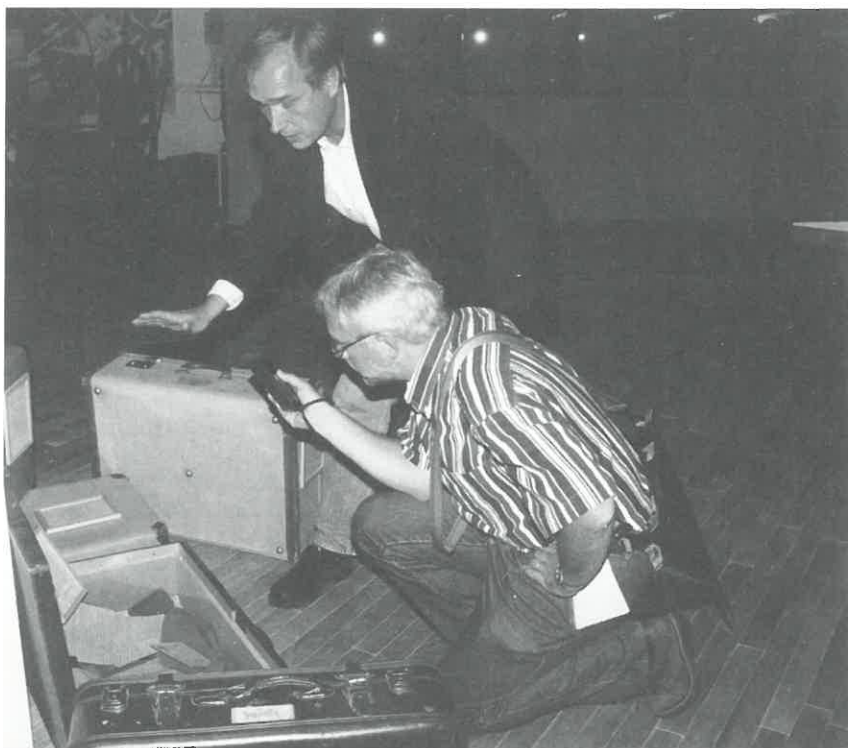
Prinsen: *'Al die aspecten laten we feitelijk weg, omdat we direct naar de kern willen: het verhaal van Westerbork. Aan het eind van de expositie zullen we dit verhaal inkaderen in het grotere verband. We willen voorkomen dat de bezoeker al museum-moe is op het moment dat hij aan het eigenlijke verhaal van Westerbork toe is. Later kunnen de bezoekers er een kader omheen bouwen.'*

Dat vertellen we ook tegen docenten die een bezoek aan ons museum voorbereiden: als je het belangrijk vindt dat de leerlingen precies weten wat nationaal-socialisme is, bereid dat onderwerp dan goed voor op school, of laat het ons doen in de inleiding.'

De expositie is in zes thema's ingedeeld. Elk thema opent met een korte, strakke tekst. Voor de rest zijn het de voorwerpen die het verhaal moeten verduidelijken. Neem bijvoorbeeld het thema: 'hoe de mensen van huis werden gehaald'. Je ziet oproepen voor joodse mensen om zich te melden, lijsten van wat ze mee moeten nemen, rugzakken met inhoud, dienstregelingen, distributiestamkaarten.

'Het belangrijkste is, dat mensen zien dat de joden echt van huis gehaald werden', zegt Prinsen.

We zien half open koffers met inhoud. De één nam een wekker mee, een achttienjarige jongen die dacht: dan ben ik op tijd op mijn werk, dan voldoe ik aan de eisen van de Duitsers. De ander nam studieboeken mee, dat was een studente biologie, die dacht: dan kan ik gewoon doorgaan met mijn studie.

Koffers van joden met wat inhoud, die informatie geeft over persoonlijke zaken. Staand Ben Prinsen, hoofd educatieve dienst.

De kastjes: achter ieder deurtje een aspect van het verhaal van Westerbork.

De aankomst in het kamp wordt ook verbeeld, 'op weg naar de registratie-zaal'. Spullen die in beslag werden genomen, zoals geld, juwelen en waardepapieren.

De hele gang van zaken in Westerbork was erop gericht kampbewoners het idee te geven dat er goed voor hen werd gezorgd. Het was een moeilijke taak voor de vormgevers om dit uit te leggen. Eén van de thema's die ze hierbij hanteren is 'valse hoop'. Hoe tot in Auschwitz toe werd volgehouden: als we de Duitsers maar ter wille zijn, komen we er doorheen. Iemand schrijft in een brief uit een kamp in het oosten, dat daar alles goed is. *'Ik zal hier wel harder moeten werken, maar ja, het is mij wel toevertrouwd.'*

Maar de bezoeker wordt tegelijk met zijn neus op de feiten gedrukt: voortdurend zie je een grote video-wall met de bewegende beelden van de vertrekkende trein vanuit Westerbork. Mensen staan bepakt en bezakt. In totaal bestaat er slechts ongeveer zes minuten filmmateriaal van het vertrek. Het gaat om het transport van 19 mei 1944; een van de latere transporten, met het bekende beeld van het gezicht van Settela Steinbach. We zien ook de namen van de getransporteerden van die dag.

Een maquette geeft een goede indruk van het kamp, compleet met de omgeving van heidevelden en lage aanplant. Vroeger stond er een legenda bij de gebouwtjes, nu is de voorkeur gegeven aan een kale presentatie. Ernaast staat een lage kast met deurtjes en laatjes; een bezoeker die willekeurig vier of vijf van die deurtjes of laatjes opentrekt, moet een goed idee krijgen van het verhaal van Westerbork. Je treft er verwijzingen aan naar van alles en nog wat: de strafbarak, de speelgoedmakerij, het schooltje, het eigen

Westerborkgeld, de vliegtuigsloperij. De teksten erbij geven de noodzakelijke uitleg.

Deze uitstalling is nog in ontwikkeling. Je moet wel flink door de knieën zakken om alles goed in je op te nemen; voor kinderen geen bezwaar, voor ouderen wel.

We lopen door een ruimte die is ingericht als een barak. De spullen zijn origineel, maar Prinsen geeft toe: wat je hier mist is de ongelooflijke hoeveelheid mensen, en verder de stank, het lawaai, dat krijg je niet meer terug. Om de barak zo waarheidsgetrouw mogelijk weer te geven heeft hij allerlei vragen die hij bij het inrichten had, voorgelegd aan ex-gevangenen. Hoe hoog was het stapelbed? Stonden er wel of geen kinderbedjes? Was de was die aan een touwtje te drogen hing nu juist blinkend wit, of bleef die smoezelig? Maar wat de éne ex-kampbewoner zich herinnerde, was vaak in strijd met wat de andere stellig naar voren bracht.

Een uitstapje uit het eigenlijke verhaal is 'De stad op de heide': het dagelijks leven in het kamp. De sportwedstrijden, het winkeltje, de bibliotheek, de kantine, het café, het speeltuintje, het orkestje, het dinsdagavondcabaret met 'Johnny en Jones', de vliegtuigsloperij ... Dit alles benadrukt de schijnwereld die Westerbork was.

Wie wil, kan er min of meer complete verhalen volgen. Bijvoorbeeld dat van Ben Valk, een jongetje dat de oorlog overleefde; spulletjes van zijn familie, schoolrapporten, een schaakspelletje, speelgoed, een familieportretje. Het fotoalbum van de familie Aussen, met Hertha die vermoord werd, en haar zusje, opa en oma, schoolfoto's, het laatste zwempartijtje voordat zwemmen voor joden verboden werd, vakantie, vriendinnen en haar pen-

vriendin; en dan is het 12 mei 1942 en dan houdt het album op. Een brief uit Westerbork. De laatste kaart. *'Hopelijk gaat het jullie allen goed, Wij zijn flink en houden goeden moed.'*

En wat er ook inhakt: een briefje van een jongetje aan Sinterklaas, die ook in Westerbork kwam. *'Ik geef u nu mijn laatste stuk roggebrood voor u paard. Weet u nog van vroeger, toen ik in Zwijndrecht woonde en ik van u een locomotief met rails kreeg?'*

De terugkeer van de weinige overlevenden vormt het laatste thema van de tentoonstelling. De thuiskomst. De frustratie. De tegenstelling: feestvierend Nederland aan de ene kant, foto's van de joodse buurt in Amsterdam met dichtgespijkerde huizen aan de andere kant.

Ben Valk kreeg met zijn gezin een nieuw huis toegewezen. Voor al het meubilair moest betaald worden. De rekeningen kun je zien hangen.

Hij vertelt:

'In het begin waren de mensen nog wel nieuwsgierig naar wat we hadden meegemaakt en vroegen ze hoe het kon dat we het allemaal overleefd hadden. Mensen konden ons verhaal gewoon niet geloven. Dat was echt verschrikkelijk. Toen viel er dan ook een slot op je mond en was het al gauw ook niet meer mogelijk om er over te praten.'

Het kamp

Drie kilometer van het museum is de plek waar het kamp heeft gestaan. Dat men indertijd voor deze dislocatie heeft gekozen, heeft te maken met de onmiddellijke nabijheid van de radiotelescopie van de sterrenwacht. Verkeer is er uit den boze. Gelukkig is er een busverbinding tussen het museum en de historische plek.

Na de oorlog was Westerbork achtereenvolgens detentieoord voor NSB-ers en woonoord voor Zuid-Molukkers. Pas na 1970 werden de barakken afgebroken. Van die latere bewoners zijn de sporen zo goed als uitgewist. Maar het kost ook moeite om je de situatie van 1942-45 voor ogen te halen. Het terrein ligt nu midden in de bossen en die waren er toen nog niet. We passeren de slagboom en het prikkeldraad en lopen het kamp in. De houten barakken staan er al lang niet

meer. Op de plaats van enkele van die barakken is wel een verhoging in het gras aangebracht. Aan de zijkant van het kamp zien we de contouren van de strafbarak waar Anne Frank gevangen zat. Een betonnen monument. We lopen over het brede middenpad. Rechts van ons het voormalige tracé van het spoorlijntje dat vanaf het stationnetje Hooghalen tot in het kamp werd doorgetrokken. Midden in het kamp is de Jerusalem Stone aangebracht, een Israëliisch holocaust-monument, ingewijd door president Chaim Herzog.

Daar is de appèlplaats. Ter grootte van een voetbalveld. Er staan 102.000 kleine rode zuiltjes, ongelijk van lengte, opgesteld in rijen die doen denken aan rijen barakken. Haast elk zuiltje heeft een blinkend metalen zespuntige ster. Een paar honderd hebben een klein vlammetje, het symbool van een vermoorde zigeuner. De zuilenrijen bedekken een reusachtige landkaart van Nederland, in donkere baksteen uitgevoerd. De kunstenaar maakte zo voor elke vermoorde landgenoot een aparte gedenksteen, indachtig de woorden: *de nazi's hebben geen zes miljoen joden vermoord; ze hebben zes miljoen maal een jood vermoord.*

Daar is het monument van de omgebogen spoorstaven. Het symboliseert de verschrikkelijke vernietiging. Drie-en-negentig bielen verbeelden de treinen die van hieruit vertrokken. De donkere kiezelstenen zijn de joden, de lichtere eromheen zijn de omstanders.

Educatieve mogelijkheden

Het Herinneringscentrum kamp Westerbork verzorgt veel rondleidingen voor groepen. Er zijn programma's voor scholen, volwassenen, senioren, militairen, jongeren- en familiegroepen. En er wordt op verzoek een aangepast programma samengesteld, uitgaande van de eigen woonplaats. Er is een speciale folder uitgegeven waarin het programma en de mogelijkheden van de educatieve begeleiding worden beschreven.

Er zijn twee bioscoopzaaltjes, in elk waarvan precies een schoolklas past. Daar vindt het inleidende praatje plaats. Prinsen: *'Wat we belangrijk vinden is dat er bijvoorbeeld een verhaal is over een joodse scholier, die niet meer op de sportvereniging mocht, of niet meer naar het*

zwembad. Die hele kleine dingen waarbij leerlingen van nu zich iets kunnen voorstellen. Die uitsluiting. Je merkt dat het verhaal van de gaskamers vaak net een stap te ver weg is. Het laatste wat we willen is dat leerlingen zich afsluiten. Ze moeten juist eens in hun eigen omgeving gaan kijken naar de relatie. Steeds meer krijgt een bezoek aan Westerbork een vervolg in de eigen woonplaats.'

Vanuit zo'n lokaal verhaal wordt het verhaal van Westerbork verteld. Die inleiding wordt afgesloten met een film van ongeveer een kwartier. Voor de basisscholen is er een filmpje over Ben Valk, de jongen uit Groningen, die twee jaar lang in het kamp heeft gezeten, en ten slotte als twaalfjarige is weggevoerd naar Theresiënstadt. Hij heeft de oorlog overleefd. Voor het voortgezet onderwijs is er een film over het leven van Hertha Aussen, een joods meisje uit Wijhe, compleet met foto's en poëziealbums. Zij heeft de oorlog niet overleefd. Het verhaal wordt verteld door een schoolvriendinnetje met wie ze correspondeerde.

Docenten die Westerbork willen bezoeken doen er goed aan vooraf met de educatieve dienst te bellen, zodat de rondleider(s) optimaal kunnen inspelen op de plaatselijke geschiedenis van de jodenvervolgung.

Het bezoek aan de tentoonstelling kan één tot anderhalf uur in beslag nemen. Die aan het voormalig kamp: één uur, plus de vervoertijd erheen en terug (de bus kost f2,50 enkele rit, f3,50 retour).

Het museum is in januari gesloten. Verder alle dagen geopend (behalve op 25 en 31 dec.), maandag tm vrijdag: 10.00 - 17.00 uur, zaterdag en zondag: 13.00 - 17.00 uur. In juli en augustus en op feestdagen: 11.00 - 17.00 uur.

Entree museum:
8-18 jaar en CJP: f 3,50
18 jaar en ouder: f 7,50
Voor groepen gelden speciale tarieven.

Herinneringscentrum kamp Westerbork
Oosthalen 8, 9414 TG Hooghalen
Tel. 0593-592600/fax 0593-592546
E-mail: hckampw@bart.nl

Literatuur – lesmateriaal

Jeugdboeken (selectie van boeken die te koop zijn in de winkel van het museum):
Clara Asscher-Pinkhof, *Sterrekinderen*
Karlijn Stoffels, *Mosje en Reizele*
Jan Terlouw, *Oorlogswinter*
Ida Vos, *Witte zwanen, zwarte zwanen*
Ida Vos, *De sleutel is gebroken*
Ida Vos, *Dansen op de brug van Avignon*
Anne de Vries, *Reis door de nacht*

Boeken gericht op Westerbork zelf
Dick Houwaart, *Westerbork. Het begon in 1933* (Den Haag 1983)
J. Boas, *Boulevard des misères. Het verhaal van doorgangskamp Westerbork* (Den Haag 1988)
E. Hillesum, *Twee brieven uit Westerbork* (Utrecht 1978)
E. Hillesum, *Het denkende hart van de barak* (Weesp 1982)
Philip Mechanicus, *In depot. Dagboek uit Westerbork* (Amsterdam 1964)
Philip Mechanicus, *'Ik woon, zoals je weet, drie hoog'. Brieven uit Westerbork* (Amsterdam 1988)

Uitgaven van Westerbork
Al geruime tijd maakt kamp Westerbork eigen lesmateriaal en zijn er de Westerbork Cahiers, boekjes over aspecten van het kamp. Bronnen van herinnering, *Kinderen in kamp Westerbork*, *Verhalen uit kamp Westerbork*, *Lachen in het*

donker, *Kamp Westerbork gefilmd*, *Portretten van overleven* en *Vluchtelingenkamp Westerbork* worden uitgegeven door Van Gorcum in Assen.

De lesprojecten zoals *Uitgeweken*, *een vluchteling in Nederland*, *Van verjaardagsfeestje tot deportatietrein*, *Hertha, een meisje in de oorlog*, *Ben, een jongen in de oorlog*, kosten f3,- en zijn verkrijgbaar in het Herinneringscentrum. Ze zijn bij uitkomen in de Kleiokrant vermeld.

Beelden die liegen

David King,

'The commissar vanishes. The falsification of photographs and art in Stalin's Russia'

(Metropolitan Books, Henry Holt&Co, New York 1997; importeur Nilsson & Lamm) 192 blz., prijs f82,25.

In *Nineteen Eighty-Four* schetst George Orwell een perfecte totalitaire staat, waarin het publiek de hele dag door via televisiebeelden op de hoogte wordt gehouden van de verrichtingen van de leider, Big Brother. Niets is meer zeker. Is er werkelijk een oorlog bezig, of is die oorlog een bedenkfel van de heersende partij? Is er werkelijk een ondergronds verzet, of is dit ook verzonden omdat het regime nu eenmaal een zondebok nodig heeft? Zodra een partijbons geliquideerd is, schrappt men alle berichten over hem uit oude kranten en documenten, zodat het lijkt of die persoon nooit bestaan heeft. Omgekeerd is het ook mogelijk partijhelden uit te vinden en hun een quasi-werkelijk bestaan te verschaffen.

Door de werkelijkheid naar de hand te zetten kan de partij bijzonder gemakkelijk regeren. Voor het vervalsen van de geschiedenis is een gigantische afdeling van de geheime dienst voortdurend in de weer.

Flarden van *Nineteen Eighty-Four* kwamen in mijn herinnering bij het doorlezen van het fotoboek van de Britse fotograaf David King, *The commissar vanishes*. King begon een jaar of dertig geleden met het verzamelen van foto's uit de Stalintijd.

Waarschijnlijk is er nooit zo grootschalig geknoeid en gemanipuleerd met beeldmateriaal als in de Sovjet-Unie onder Stalin. De Russen werden niet alleen overspoeld met een vloedgolf aan propaganda in de vorm van posters, schilderijen, muziek, films, romans en toneelstukken. Ook ogenschijnlijk authentieke foto's werden gebruikt om de alleenheerschappij van Stalin te

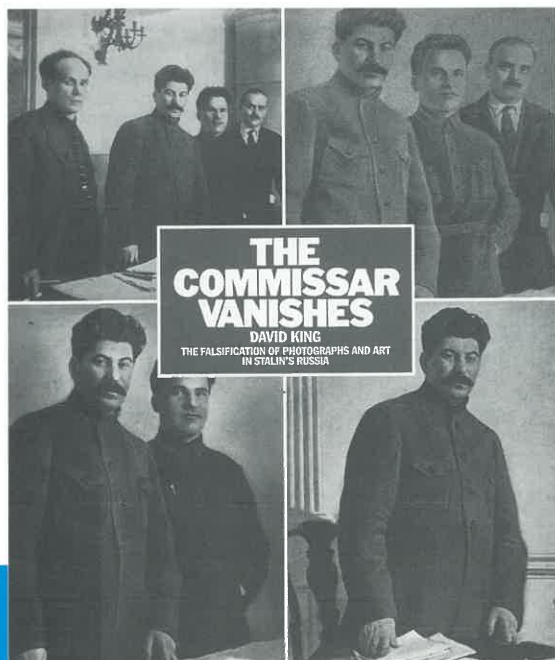
onderstrepen. In een land waar zeventig procent van de bevolking analfabeet was, vormde het beeld een machtig wapen. Lenin, had al in 1919 geschreven: *'We moeten niet alleen de cinema, maar ook fotografie gebruiken voor propagandistische doeleinden'*.

Trotski verwijderd

Stalins bekendste slachtoffer was Leon Trotski. Deze geniale strateeg formeerde de Rode Garde, die in 1917 de macht in de hoofdstad overnam. Vervolgens stampte hij het Rode Leger uit de grond, dat alle tegenstanders van de communisten uitschakelde. Trotski was dus de prima donna van de revolutie. Terwijl er voor Stalin slechts een rolletje weggelegd was achter de schermen.

Halverwege de jaren twintig slaagde Stalin erin zijn rivaal uit te schakelen. Op diverse foto's uit de jaren tussen 1917 en 1924 stond Trotski nog glorieus naast Lenin afgebeeld. Na Trotski's verbanning moest elk bewijs van die vooraanstaande rol uit het collectieve geheugen worden gebannen. De naam Trotski werd verwijderd uit geschiedenisboeken en naslagwerken. Maar óók zetten ijverige ambtenaren zich aan het werk om met behulp van schaar, lijmpot en verfkwasd zijn figuur te verwijderen van de oude foto's. De nieuwe versie werd dan afgedrukt in de geschiedenisboeken.

Het bekendste voorbeeld is de toespraak van Lenin voor het Bolsjojtheater in Moskou, 5 mei 1920. Naast het houten podium staan Trotski en Kamenev. Op de later uitgegeven foto is het tweetal vervangen door vijf houten traptreden.

Wat Trotski overkwam, gebeurde met tientallen andere Sovjetleiders. Velen van hen waren trouwe stalinisten. Zij verdwenen tijdens de zuiveringen richting strafkamp of executieplaats; waarna hun afbeelding uit de officiële portretgalerij werd verwijderd. Zij werden eenvoudig uit de geschiedenis weggegomd. Zij waren 'onpersonen' geworden. Nooit kreeg het publiek hen meer te zien.

Stalin voorop

Voor Stalin was dat weggeven van zijn rivalen alléén nog niet voldoende. Er verschenen reusachtige schilderijen van scènes uit de revolutie, waarin zijn persoon onmiddellijk achter of naast Lenin werd geplaatst. Jonge generaties Russen zouden niet beter weten, of Stalin was vanaf het begin dé aangewezen opvolger van de grote Lenin. Op basis van een dubieuze foto van een bezoek van Stalin aan de zieke Lenin in 1922 werden er dubbelstandbeelden gemaakt, die duidelijk een vader-zoonrelatie suggereren. Ook werden er veel fotocollages vervaardigd, waarop Stalin te zien is temidden van een massa's arbeiders of boeren. In werkelijkheid wantrouwde Stalin de gewone man, en was hij zelden of nooit te zien buiten de muren van het Kremlin.

Een beetje intimidatie was al voldoende

Ik had het me altijd aldus voorgesteld, dat ergens in een van de immense staatsburelen toch wel minstens een hele etage in beslag werd genomen door de afdeling censuur van de partij, en dat dagelijks misschien wel vele honderden beambten bezig waren de oude foto's van retouches te voorzien. Volgens King was de realiteit evenwel prozaïscher:

'Er stond nergens een wolkenkrabber waar legioenen Stachanov-arbeiders gewapend met schaar, kwast en lijmpot tot in de kleine uurtjes doende waren om hun slaven-norm te halen voor een of ander geheimzinnig Ministerie van Falsificatie. Manipulatie met foto's werkte veeleer op ad-hoc basis [...] Eén woord in het oor van een uitgever, of een discreet telefoongesprek met een 'hogere autoriteit' was voldoende om alle verdere toespelingen - visueel of geschreven - aangaande een slachtoffer te staken, ongeacht hoe beroemd hij of zij geweest was.'

King had zijn boek gemakkelijk tienmaal zo dik kunnen maken. Hij verza-

melde maar liefst een kwart miljoen foto's. Die tonen onder meer aan dat sommige Russen uit angst voor de rode dictator de ongewenste personen zelfs uit hun eigen privécollecties knipten, of hun gezichten zwart maakten. Net zoals angstige onderdanen hun eigen dagboeken vervalsten, om bij een inval van de geheime dienst te kunnen aantonen een trouw aanhanger van het regime te zijn geweest.

Vervalsing van fotomateriaal geschiedt niet met schaar en lijmpot alleen. Er komt ook cosmetica aan te pas. Op officiële portretten ging Stalin steeds jonger ogen. Zijn pokdalige wangen werden glad en glanzend, zijn snor en hoofdhaaren keurig gekapt. Latere heersers namen de gewoonte tot het aanwenden van cosmetica over. Breznev zag er op portretten ook eeuwig jong uit. En op een van de eerste officiële portretten van Gorbatsjov ontbrak diens befaamde 'wijnvlek'.

Ten slotte

Het boek van David King stemt tot nadenken. Laat het publiek zich vandaag de dag nog altijd manipuleren? Zijn met het voortschrijden van de digitale techniek de methodes om mensen om de tuin te lijden geraffineerder, of zijn de mensen door het overaanbod aan beelden juist kritischer geworden? Hierover valt eindeloos te speculeren. De film *Wag the Dog* leverde gesprekstof genoeg op.

Voor de geschiedenisleraar met een speciale belangstelling voor totalitaire trucs en technieken vormt *The commissar vanishes* in elk geval materiaal om van te likkebaarden. Zeer geschikt te maken voor lessen over de totalitaire maatschappijen in de twintigste eeuw.

Stalin in 1924 vóór (boven) en in 1939 na (onder) cosmetische verfraaiing. Er is gebruik gemaakt van dezelfde foto.

Requiem voor 'Reflector'

Reflector komt niet meer uit. Een korte aankondiging in het laatste nummer van Malmbergs onderwijsblad voor de bovenbouw, afgelopen voorjaar, gaf aan dat de uitgever er geen gat meer in zag. Daarmee verdwijnt, zoals eerder *Antenne*, dat opging in *Blikopener*, een vertrouwd element uit de geschiedenislessen.

Het pijnlijkst was het het verdwijnen van *Reflector* voor Hans Ulrich, die zeventien jaar lang de taak van hoofdredacteur vervulde. Als troost ontving hij fanmail: *'Een docent uit Haarlem schreef me zelfs: Ga door! Ga in godsnaam door! Verkoop desnoods je huis! Doe iets! Het heeft weinig gescheeld of ik had het nog gedaan ook, maar mijn vrouw vond het toch te bezwaarlijk...'*

Menig geschiedenisdocent zal – net als ik – het wegvallen van *Reflector* ook ervaren als een pijnlijk verlies. Bijna vijftientwintig jaar lang heb ikzelf in de klas gewerkt met de bladen *Reflector* en *Blikopener*. Eenmaal per schoolmaand maakten die bladen het mij gemakkelijk om in te gaan op een actueel thema. In de loop van de jaren zijn ze steeds kleuriger gaan ogen. In 1968 telde *Reflector* al meer dan 100.000 abonnees. De laatste jaren was dat aantal dramatisch gedaald, tot enkele duizenden. Malmberg, sinds 1990 uitgever van de onderwijsbladen, hield het voor gezien.

Als leerling leerde ik de bladen *Blikopener* en *Reflector* zelfs al in 1963 kennen. Ik heb die oude jaargangen nog bewaard. In een keurig rijtje staan ze gebundeld op zolder. Af en toe kijk ik er nog wel eens in. Ongelooflijk saai ogen de eerste jaren, maar ik herken haast uit elk nummer wel een of meer artikelen die destijds voor mij als vijftien-zestienjarige scholier een eye-opener betekenden. Zonder *Reflector* had ik me toen waarschijnlijk nooit verdiept in uiteenlopende onderwerpen als (nu volgt een aselechte opsomming): de UNO, Mao Tse-toeng ('de dichtende dictator'), de problemen van Chroesjtsjov, de Amerikaanse verkiezingen, Labour in Groot-Britannië, de vakbeweging, de Europese integratie,

Vietnam, de jonge staten in Afrika, het tweede Vaticaanse Concilie, de taalstrijd in België, Indonesië's 'permanente revolutie', de eigenzinnige generaal De Gaulle: het staat er allemaal in, en nog veel meer.

Mijn toenmalige geschiedenisdocent was zo kien om haast uit elk nummer wel een artikel te bespreken en er vragen over te laten beantwoorden. Zo leerde ik het nieuws begrijpen, de krant lezen en de dingen in verband zien.

Dat was ook precies de bedoeling van de initiatiefnemers tot het blad, de Haagse geschiedenisleraar C.J. Canters (van de *Novem*-groep) en uitgever Leo Keesing. De actualiteit moest de klas in, en wel voorzien van de nodige historische achtergrond. In september 1959 verscheen het eerste nummer. Voornamelijk auteurs als Heldring, Neumann, Schulte Nordholt en vele anderen vulden toen het blad.

Als docent maakte ik dankbaar gebruik van de mogelijkheden die *Reflector* bood. Veel nummers uit de jaren zeventig vormen in terugblik een fraaie spiegel van de toenmalige tijdgeest. Veelvuldig ging het toen over werken van de jongeren, jeugdcultuur, kritiek op het kapitalisme, vormings theater, Zuid-Molukkers, naast de grote politieke issues als de Oost-Westverhoudingen, het Midden-Oosten, Amerika, China, de Derde Wereld en Noord-Ierland. Artikelen over 'visies op Stalin', 'de Rooseveltcoalitie en Jimmy Carter', 'Hitler en de historici' vormden dankbaar aanvullend lesmateriaal. Ik heb nog vaak naar dit soort artikelen teruggegrepen.

In de jaren tachtig werd het blad, inmiddels onder hoofdredactie van Hans Ulrich, steeds kleuriger en veelzijdiger. Het werd minder beleerend en neerbuigend, het professorengehalte daalde, en een steeds groter gedeelte van de artikelen sloot aan op de brede interessegebieden van jongeren in muziek, film en literatuur. Politieke stromingen als liberalisme, fascisme en marxisme werden geanalyseerd. Verder valt de aandacht op voor sekten, alternatieve leefwijzen, de islam, problemen van Latijns-Amerika.

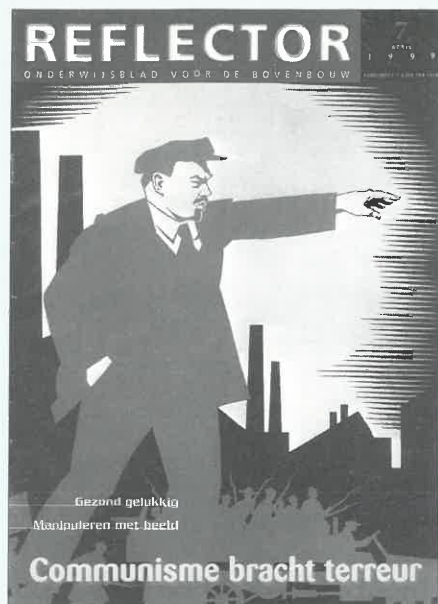
Het blad ging vergezeld van een haast even dikke uitgave 'Praktische wenken', met lessuggesties, opiniërende artikelen en toetsen.

Op diverse manieren probeerde de toenmalige redactie de lezers te activeren. Ik herinner me de scholierenverkiezingen, steeds voorafgegaan door handige verkiezings-specials, de scriptieprijsvraag (waar een van mijn leerlingen nog eens de hoofdprijs mee won) en de scholierenredactie, die als klankbord functioneerde.

In de jaren negentig was *Reflector* een full-colourblad met artikelen gericht op lessen geschiedenis, aardrijkskunde, maatschappijleer en economie. Keesing hield op met de uitgave van het blad. Klaarblijkelijk op instigatie van de nieuwe uitgever, Malmberg, ging *Reflector* in 1994 een vrijage aan met de popcultuur, een wending die mijn vaksectie niet erg kon waarderen. Het abonnement werd opgezegd, maar het jaar daarna, toen de koers weer was bijgesteld, werden we toch weer abonnee. Lag het aan mijzelf, aan tijdgebrek, aan het gehalte van sommige artikelen, of aan de veranderende mentaliteit van jongeren, dat van veel nummers uit die laatste jaargangen haast alleen nog de 'actualiteitenquiz' en sommige artikelen uit de rubriek 'Kroniek' klassikaal behandeld werden? Maar ook die onderdelen waren leuk en zinvol. Nu het blad ter ziele is, voel ik haast spijt dat ik niet meer gedaan heb met artikelen over Mandela, Veiligheidsraad, Kosovo, de Euro, Clinton en de doofpot van de Bijlmerramp.

Hoofdredacteur Hans Ulrich spreekt nog steeds met een zekere bitterheid over de stopzetting van de uitgave: *'We liepen constant achteruit wat abonnees betreft. Het was zwemmen tegen de stroom in. Malmberg is een commercieel bedrijf, wat niet voldoet wordt afgestoten. Toen ik in 1982 bij Keesing aantrad als hoofdredacteur hadden we zo'n 45.000 abonnees. Daar zou je nu een moord voor doen. Op het laatst waren er nog zo'n 12 tot 13.000 over. Veel te weinig naar het oordeel van de uitgever!'*

Wat heeft het hoofdredacteurschap van het blad voor Ulrich betekend? *'Toen ik door Canters werd gepolst om Johan Wijne op te volgen, dacht ik: kan ik dit wel? Ik had aan schoolboeken meegewerkt, maar dit baantje was nieuw. Maar ik ben ooit als journalist begonnen. Bovendien hadden we vanaf het begin een goede en enthousiaste redactie, een hele hechte club. We zijn er vol tegenaan*

gegaan. We voeren tussen alle klippen door. We hebben het blad met enorm veel plezier gemaakt. Het deed me dus wel wat, toen we afgelopen jaar hoorden dat de uitgave zou worden stopgezet.'

Hoe heb jij je stempel op *Reflector* kunnen drukken?

'Ik wilde nog meer op de bruikbaarheid van het blad mikken dan mijn voorgangers. Daarom deden we het blad vergezeld gaan de 'praktische wenken'. Het blad moest in mijn visie journalistieker, ik vond dat het voordien wel erg hoog van de toren blies, met vooraanstaande auteurs, maar soms te intellectueel. Ik zocht gericht naar mensen die over een goede pen beschikten om jongeren te bereiken.'

Welke rol heeft het blad bij jouw weten gespeeld in de praktijk in de klas?

'Geen idee! We hielden wel enquêtes, maar daar kregen we vaak te vriendelijke antwoorden op. Ik ben ervan overtuigd dat we – op die ene popi-jaargang '94-'95 na – onze reputatie van kwaliteitsblad hebben opgehouden.

Ga je in de toekomst op andere wijze de actualiteit in de klas proberen te brengen?

'Gelukkig wel. Samen met Marlies Hagers (*Reflector* en *Blikopener*) ga ik wat voor jongeren doen in *NRC/Handelsblad*'.

Wat dat precies is wil Ulrich nog niet zeggen, maar het is wel duidelijk dat het erom gaat om op een aantrekkelijke manier nieuws voor jongeren te presenteren.

'U hoort nog van ons'.

Wij wachten nu maar geduldig op wat *NRC/Handelsblad* gaat brengen. Maar of dit initiatief ooit het gat kan vullen dat na het wegvallen van *Reflector* is geslagen, moet ik nog zien.

Een geslaagd examen met de geschiedeniskaternen van NijghVersluys!

De NijghVersluys-katernen geschiedenis vormen een zeer goede voorbereiding op het **schoolexamen** en het **Centraal Examen**.

NIEUW!

Een paar sterke punten op een rijtje...

- Naast een helder en compleet historisch overzicht bieden de katernen basisvragen, (kleuren)illustraties, werkmateriaal, stelopdrachten, een chronologisch overzicht en een begrippenlijst.
- De katernen zijn zelfstandige, afgeronde (examen)onderwerpen.
- Het antwoordmodel is overzichtelijk en daardoor gebruikersvriendelijk.
- Met name de uitgaven *Grondrechten* en *Van bouw tot de val van de muur* zijn zeer geschikt als voorbereiding op het schoolexamen Tweede Fase.

Vul de bon in voor een gratis beoordelingspakket en fax deze naar 035 - 541 82 21 of stuur de bon naar NijghVersluys, postbus 225, 3740 AE BAARN. Bellen kan ook: 035 - 548 24 70. Meer informatie vindt u op onze website www.nijghversluys.nl.

31

Ja, ik ontvang graag een gratis beoordelingspakket voor de

☐ schoolonderzoekkaternen

☐ examenkaternen ☐ mavo

☐ havo/vwo

Naam school

Adres school (geén postbusnummer)

Postcode en plaats school

Naam

☐ m ☐ v

Privé-adres

Postcode en plaats

Telefoon overdag

Telefoon na 17.00 uur

E-mailadres

Om een juiste postontvangst te kunnen garanderen, sturen wij onze post naar uw privé-adres.

Heeft u daar bezwaar tegen?

☐ nee ☐ ja

NijghVersluys

THUIS IN HET ONDERWIJS

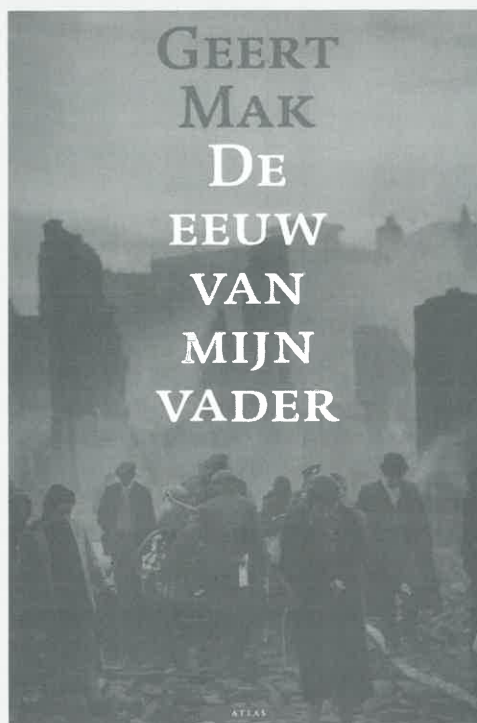
ZOJUIST VERSCHENEN

Op basis van de beroemde kronieken van hoveling Saint-Simon schreef Emmanuel Le Roy Ladurie de geschiedenis van het dagelijks leven aan de hoven van Lodewijk XIV en Lodewijk XV. Het is niet alleen het verhaal van de Zonnekoning en van de hertog van Orleans, maar tegelijkertijd de proloog van de Franse Revolutie. *Het leven aan het Franse Hof* (Bert Bakker, 340 blz., f39,90) vertaling M. Gossije.

Bijna dezelfde titel, maar een totaal ander boek: *Aan het hof van Remco Meijer*. Deze redacteur van Elsevier schreef een boek over alle functies binnen de hofhouding van koningin Beatrix. De inventarisering van het ondoordringelijke 'paleisbedrijf' laat zich lezen als een portret van de vorstin via haar hofhouding die zij leidt als een ministerie (Bert Bakker, 304 blz., f34,90).

Gaan beide vorige publicaties over cultuur en politiek van één staat, Joep Leerssen geeft een cultuurhistorische schets over het nationaal denken in heel Europa, met voorbeelden uit verschillende eeuwen en verschillende landen en gebieden, van Griekenland tot Finland en van Catalonië tot Ierland. *Nationaal denken in Europa* (Amsterdam University Press, 168 blz., f39,50).

Bij het nationaal denken in Nederland begin je vanzelf bij de Republiek. En dat brengt ons bij het volgende boek: *Tulpengekte* van de Britse historicus Mike Dash. Een meeslepende studie over de tulpenmanie van 1636-1637, toen duizenden inwoners van de Republiek het speculeren met tulpenbollen met de financiële ondergang moesten bekopen. De auteur vertelt de geschiedenis van de tulpe, vanaf het moment dat de eerste bollen vanuit het oostelijk Middellandse-Zeegebied naar onze streken kwamen tot aan de zwarte 3 februari 1637, toen de bollen onverkocht op de veiling van Alkmaar bleven staan (Het Spectrum, 268 blz., f34,90) vertaling A. Abeling.

Voor het eerst verscheen er een biografie van Soekarno, tevens het verhaal over een van de meest bewogen episodes uit onze koloniale geschiedenis. Het boek begint met de herkomst en jeugd van Soekarno en eindigt bij de soevereiniteitsoverdracht op 27 december 1949. De auteur schreef eerder de biografie van Beel die positief ontvangen werd. De stemmen over het Soekarno-boek zijn wat meer verdeeld.

Lambert Giebels, *Soekarno, Nederlands onderdaan 1901-1950* (Bert Bakker, 532 blz., f49,90).

Nog net op tijd voor de eeuw-wende: *Apocalyps, het einde der tijden door de eeuwen heen* van Eugen Weber. Deze emeritus hoogleraar moderne Europese geschiedenis aan de universiteit

van Californië ontruikt in zijn studie de geschiedenis van 2000 jaar doemdenken aan de vergetelheid en laat zien dat ook nu nog het millenniumprobleem velen bezighoudt (Bert Bakker, 336 blz., f49,90) vertaling J. Braks.

Bij Atlas verscheen een nieuwe 'Geert Mak', *De eeuw van mijn vader*. Eind september 1899 werd Catrinus Mak geboren in Schiedam. In dit boek beschrijft zijn zoon Geert de geschiedenis van de twintigste eeuw en weeft daar het wel en wee van zijn familie in - of omgekeerd. Het is maar waar je al lezend zelf de nadruk op legt.

Aan het einde van de twintigste eeuw lijkt dit uitstekend geschreven boek voor iedereen die iets in geschiedenis ziet bijna een must (524 blz., prijs f49,90).

Tenslotte een opmerkelijke studie van Siep Stuurman. In 1630 werd Marie-Anne von Hohenzollern-Hechingen op vijftien-jarige leeftijd uitgehuwelijkt aan de oude graaf van Isenburg. Na vier jaar ging zij er met haar kamerdienaar vandoor en eindigde in een klooster. Over alle tegenstrijdige versies van dit verhaal schreef Stuurman een heel leuk boek. *Het tragische lot van de gravin van Isenburg* (Bert Bakker, 176 blz., f29,90).

Jos Trippenzee

VOLKSCULTUUR

Pieter Spierenburg, *De verbroken betovering. Mentaliteit en cultuur in preïndustrieel Europa* (Uitgeverij Verloren, Hilversum 1998), 417 blz., prijs f40,-.

Was mentaliteitsgeschiedenis bij het verschijnen van de eerste druk van Spierenburgs *De verbroken betovering* in 1988 een tak van de cultuurgeschiedenis die sterk in opkomst was, bij de derde druk van het boek – tien jaar later – bloeit zij als nooit tevoren. *De verbroken betovering* is sinds 1988 twee keer herschreven. De literatuurlijst is aanmerkelijk langer geworden en in de derde druk is voor het eerst een apart, lijvig hoofdstuk gewijd aan seksualiteit. De grote lijn van het betoog is echter onveranderd, zij het dat enkele conclusies in de loop van tien jaar stelliger zijn geworden.

De verbroken betovering is een overzichtswerk. Het beschrijft de mentaliteit van de gewone man in preïndustrieel Europa. In Spierenburgs opvatting omvat het begrip mentaliteit zowel het wereldbeeld als het persoonlijk gevoelsleven. *De verbroken betovering* is vooralsnog het enige boek met een dergelijke brede visie, zowel chronologisch als geografisch, op de Europese volkscultuur. Spierenburg heeft een synthese geschreven van een groot aantal sociaal-culturele onderzoeken van verschillende mentaliteitshistorici. Om de ontwikkelingen van de preïndustriële naar de huidige Europese samenlevingen te duiden, maakt hij gebruik van Elias' civilisatietheorie en Webers ideeën omtrent de rationalisering van het wereldbeeld. Spierenburg maakt duidelijk dat mentale veranderingen in direct verband staan met maatschappelijke ontwikkelingen. Vooral de toenemende economische zekerheid en het ontstaan van nationale staten met regelgeving "van bovenaf" hebben hun weerslag gehad op de volkscultuur.

Spierenburg onderscheidt drie lange termijntontwikkelingen in de volkscultuur die de overgang van een preïndustriële naar een geïndustrialiseerde samenleving kenmerken. Op de eerste plaats is dit de beheersing van het gevoelsleven en de hiërarchisering ervan. Het leven in preïndustriële culturen werd gekenmerkt door sterke gevoelsuitingen. Mensen lieten hun emoties de vrije loop, nauwelijks gehinderd door gevoelens van gêne. Vanaf de zestiende eeuw kwam daar verandering in; fatsoensnoties deden hun intrede. Dit proces voltrok zich het eerst in de hofcultuur, om pas veel later verder door te dringen. De tweede lange termijntontwikkeling duidt Spierenburg aan als privatisering. In preïndustriële samenlevingen speelde het leven zich temidden van medemensen af. Feesten en eten, maar ook zaken als slapen en vrijen vonden openlijk plaats. In de loop van de tijd hebben mensen zich steeds meer teruggetrokken in de privé-sfeer. De gemeenschap ruimde het veld voor het eigen gezin. Zelfs binnen de gezins-sfeer werden steeds meer handelingen strikt persoonlijk. De derde ontwikkeling tenslotte omschrijft Spierenburg als de onttovering of rationalisering van het wereldbeeld. Met de opkomst en de bloei van de wereldgodsdiensten, nam het geloof in hekserij en magie af. Deze tendens wordt versterkt door de secularisatie. In de geïndustrialiseerde samenleving neemt religie nog slechts een bescheiden plaats in.

De verbroken betovering is door de reikwijdte van het beschreven onderwerp een complex boek. Spierenburgs strakke en heldere structuur maakt het boek toch overzichtelijke.

Hoe strak de structuur van het boek als geheel ook is, op hoofdstuk- en alinea-niveau laat deze nogal eens te wensen over. Zo besluit bijvoorbeeld niet elk hoofdstuk met een conclusie of balans. Een ander minpunt van het boek is Spierenburgs onconventionele spelling. Toch is *De verbroken betovering* een aanrader. Het boek biedt volop aanknopingspunten voor het uitdiepen van bepaalde thema's. Het is een wetenschappelijk werk maar door de alledaagsheid van de beschreven onderwerpen -seksualiteit, de verhoudingen tussen ouders en kinderen, de beleving van ziekte en dood- en thema's als bijvoorbeeld hekserij, is het behalve voor cultuurhistorici een boek voor iedereen met interesse in volkscultuur.

Bregje van Gend

VERLOREN VERLEDEN

Nico Lettinck, *Praten als Brugman. De wereld van een Nederlandse volksprediker aan het eind van de Middeleeuwen*.

David Barnouw, *De hongerwinter. (Delen 5 en 6 van de serie Verloren Verleden, Uitgeverij Verloren, Hilversum 1999), 80 en 88 blz., prijs per deel f19,90.*

In de vorig jaar gestarte vaderlandse-geschiedenisreeks *Verloren Verleden* verschenen twee nieuwe delen, zodat er nu in totaal zes zijn uitgebracht. Onderwerpen in deze reeks zijn de gedenkwaardige momenten en figuren uit de vaderlandse geschiedenis, zoals die voortleven in de collectieve herinnering, of zoals die in ons spraakgebruik terecht zijn gekomen. De thema's lijken ontleend aan de legendarische lessen van de meester van de lagere school die zo spannend kon vertellen; over Jan van Schaffelaar, over de beeldenstorm, over de moord op de gebroeders de Witt ...

Redacteur van de reeks is de Utrechtse historica Els Kloek (zie *Kleio* no.3, april 1999, 44-45). Zij heeft een hele rij auteurs klaarstaan om elk van deze legendes opnieuw te vertellen maar vooral: ze op waarheidsgehalte te toetsen, aan de hand van de nieuwste onderzoeken en inzichten. Elk deel biedt een algemeen historisch kader, gaat in op de historische canon en beeldtraditie, en geeft de huidige stand van onderzoek weer. De boekjes zijn rijk geïllustreerd.

De uitdrukking 'praten als Brugman' is zo ingeburgerd, dat weinigen nog weten dat Jan Brugman een franciscaner boeteprediker was uit de vijftiende eeuw, de eeuw van Bourgondië. Pater Brugman reisde stad en land af om de mensen tot eenvoudige vroomheid te brengen. Nico Lettinck, geschiedenisdocent van Hogeschool Windesheim te Zwolle, volgt de sporen van de legendarische pater. De sermoenen van Brugman werden door toehoorders opgetekend. Hij preekte meestal in een kerk of klooster, maar ook in de open lucht. Hij gebruikte directe, beeldende taal. Zijn boodschap was die van een ethisch reveil. Mensen moesten zich weer gaan toeleggen op elementaire christelijke deugden zoals kuisheid, eenvoud, gerechtigheid en naastenliefde. Gedurende een periode van vijf jaren bezocht hij maar liefst 36 plaatsen en legde hij tweeduizend kilometer af, meestal te voet. Brugman voelde verwantschap met de Broeders en Zusters des Gemeenen Levens, ofwel de Moderne Devotie, de hervormingsbeweging die begonnen was door Geert Grote. Hij stel-

de zijn gehoor de lijdende Christus ten voorbeeld. Daarnaast doseerde hij zijn sermoenen met een portie erotiek. Hij riep nonnen op zich te laven aan de borsten van Jezus, hun bruidegom.

Deze heftige mystiek vinden we ook bij Ruusbroec en Hadewijch. Lettinck geeft als kader onder meer de deplorabele toestand van de kerk vlak na het Westers Schisma, andere boetepredikers als Savonarola, en de legende van de heilige Lidwina van Schiedam, voor wie Brugman een fascinatie had. Op de vraag of Brugman nu een profeet of een volksverlakker was geeft Lettinck geen eenduidig antwoord. Hij geeft een overzicht van wetenschappelijke werken over Brugman en noemt het opmerkelijk dat de wetenschappelijke belangstelling niet geleid heeft tot meer bekendheid bij het publiek met de echte Brugman.

De hongerwinter van 1944-45, toen naar schatting tussen de achttien- en twintigduizend mensen in West-Nederland het leven lieten als gevolg van honger, kou en ontbering, had decennialang een vaste plaats in het collectieve geheugen. De Duitsers sleepten alles weg en wij hadden niets te eten. Dit beeld werd in deel 12 van het standaardwerk van L. de Jong nog eens krachtig opgeroepen, tot ergernis van de historicus Gerard Trienekens, die het in zijn proefschrift (1985) trachtte te ontmythologiseren. In het zesde deeltje uit de reeks *Verloren Verleden* zet David Barnouw (Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie) de feiten op een rijtje. Hij gaat uitvoerig in op de voedselvoorziening in oorlogstijd, de distributie, de zwarte handel, de Duitse plannen met bezet Nederland. Vervolgens bespreekt hij de spoorwegstaking na operatie Market Garden (september 1944), de halve bevrijding van ons land en de situatie in West-Nederland. Honger deed zich vooral voor in de verstedelijkte gebieden van het westen. Kou werd een extra vijand. Men sloopte hout uit lege huizen, zaagde bomen om, at tulpenbollen en suikerbieten. De zwarthandelaren werden zwarter dan ooit. Tienduizenden gingen op hongertocht, met de fiets, de handkar of lopend. Er waren niet genoeg kisten om de doden te begraven. Met centrale keukens en particuliere hulpacties (zoals kinderevacuaties) werd getracht het leed van de overlevenden te verzachten. Internationale hulp kwam er door scheepsladingen Zweeds wittebrood, en door 'operatie Manna', toen de Geallieerden voedsel dropten boven de Randstad.

Barnouw benadrukt dat de mythevorming rond de hongerwinter in de hand is gewerkt door sterke verhalen, maar ook door fotografen als Cas Oorthuys, wier schrijvende foto's op het netvlies beklieven. Hij gaat in op de discussie rond Trienekens' dissertatie, waarbij hij wijselijk geen partij kiest tussen de twee 'scholen' van historici: koele rekenaars als Trienekens, die concludeerden dat het aantal calorieën niet dramatisch daalde, en schrijvers als De Jong, die meer feeling toonden voor de subjectieve factoren die de beeldvorming beïnvloedden. De laatste jaren is trouwens de Holocaust de hongerwinter komen verdringen als beeldbepalende factor voor de herinnering aan de bezettingstijd.

Beide delen zijn vlot geschreven en rijkelijk geïllustreerd, geannoteerd en voorzien van register en literatuurlijst. Ik hoop maar dat Els Kloek de volgende auteurs tot soortgelijke prestaties kan inspireren. Dan gaat deze reeks een mooie bijdrage leveren in het populariseren én in het 'debunkten' van onze vaderlandse geschiedenis.

Jan van Oudheusden

BRONNEN

Geert Mak en René van Stipriaan, *Ooggetuigen van de wereldgeschiedenis in meer dan honderd reportages* (Prometheus, Amsterdam 1999) 328 blz., f34,50.

Een tijdje geleden was ik met een groep leerlingen op schoolreis in Wenen. Een aantal van die leerlingen was absoluut niet geïnteresseerd in schilderijen, Schönbrunn, Schatzkammer of iets dergelijks. Ze waren nog nooit in een museum geweest en wilden dat zo houden. Een uitzondering vormde het Legermuseum. Niet alleen herkenden ze al die soldatenpakken uit de vele partijtjes Stratego die gespeeld waren, de zaal met de auto waarin aartshertog Franz Ferdinand en zijn vrouw in 1914 in Sarajevo waren vermoord, was een topattractie. De vitrine met het bloeddoodendrenkte jasje van de aanstaande troonopvolger was het helemaal. Over die aanslag en de gevolgen daarvan was in de les al uitgebreid verteld en dat waren leuke verhalen geweest, vonden ze.

Ik moest aan dit bezoek aan het Legermuseum denken toen Geert Mak een tijdje geleden in zijn rubriek 'Onze eeuw' in *NRC Handelsblad* over dat jasje en die auto schreef. Geert Mak is bekend door *Hoe God verdween uit Jorwerd* uit 1996 en zijn boeken over Amsterdam. In 1991 verscheen al zijn *Ooggetuigen van de vaderlandse geschiedenis in meer dan honderd reportages* en onlangs *Ooggetuigen van de wereldgeschiedenis in meer dan honderd reportages*. Het recept is simpel: een groot aantal goed gekozen stukken uit (dag)boeken die allemaal een belangrijk moment uit de vaderlandse of wereldgeschiedenis behandelen. Het deel wereldgeschiedenis begint met een stuk Xenophon, over het vastlopen van het Griekse leger in Armenië in 401 v.Chr., en eindigt met een fragment uit de verhoren van Monica Lewinsky. Daartussenin staan verhalen over de uitbarsting van de Vesuvius tot en met de val van de Muur en het einde van het echtpaar Ceaucescu.

Al met al zijn het 320 fragmenten. Zes pagina's bronvermelding geven aan waar de fragmenten aan ontleend zijn en maken ook duidelijk dat de samenstellers ruim geput hebben uit eerdere verzamelingen van anderen. Het zijn stuk voor stuk verhalen die je zo kunt voorlezen, navertellen of als bron gebruiken in je les. Ze vertellen allemaal iets van een bepaalde periode, laten er een indruk van achter. Het boek wil ook geen verklaringen geven, maar 'de geschiedenis van het toeval, van het kleine gebaar, van het net-te-laet en net-te-vroeg, van het misverstand, van vergeefsheid, van missers en voltreffers, van spontane vreugde en grote verwachtingen' laten zien. (15) De auteurs spreken zelf al van de onmogelijkheid een uitgebalanceerde selectie te maken. Ze hebben een poging gedaan, maar meer niet. Iedere selectie houdt iets willekeurig in, zeggen ze. (16) Dat klopt, maar of dat altijd moet leiden tot een fiks aantal onthoofdingen en ophangingen, waag ik te betwijfelen. Geweld in alle vormen speelt een hoofdrol in dit boek: atoombommen, vechten in Boedapest of Stalingrad en ga zo maar door. Daarnaast heel wat rare details, leuke weetjes, wat seks en vreemde gebruiken. Maar bovenal blijft het een boek om lekker weg te lezen, een boek dat prima gebruikt kan worden in de les. Een boek dat verder geen pretenties heeft, hoop ik.

Wim Rongen

EEN 'SCHOONE LEVENSTAAK'

L.H. Maas, *Pro Patria. Werken, leven en streven van de literatuurhistoricus Gerrit Kalff, 1856-1923* (Verloren, Hilversum 1998) 319 blz., f59,-.

De enigszins vergeten literatuurhistoricus Gerrit Kalff zag zijn vak niet als liefhebberij, maar als 'schoone levenstaak'. Die was vooral gelegen in het kweken van vaderlandslievende gevoelens, zonder dat dit in chauvinisme mocht ontaarden. Kalff stelde zich daarbij geleerden als Robert Fruin ten voorbeeld, die 'waar zij liefde wekkend voor ons verleden, dat verleden beter deden kennen en billijker beoordelen, zonder rekening te houden met nationale eigenliefde en nationale vooroordelen'.

Kalff was, behalve goed vaderlander, de schrijver van de eerste wetenschappelijke literatuurgeschiedenis. Als tijdgenoot van de Tachtigers stond hij in contact met in die tijd opzienbarende figuren als Van der Goes, Verwey, Kloos en Van Deyssel. Maas heeft de niet al te romantische levensloop van Kalff dan ook aangegrepen om een beeld te schetsen van de tijd waarin deze geleerde leefde en zo een brede historische studie geschreven in plaats van een strikte biografie. Intussen weet hij in dit proefschrift de zwaar besnorde heer die ons vanaf het titelblad wat melancholiek aanstaart goed tot leven te brengen.

Gerrit Kalff groeide op in een gezin waar nette armoede troef was. Zijn in 1874 aangevangen studie klassieke letteren in Amsterdam werd bekostigd door een welgestelde oom. Drie jaar later stapte hij over naar de nieuwe studierichting Nederlandse taal- en letterkunde in Leiden. Onder invloed van hoogleraren als Fruin en vooral Mathias de Vries ontwikkelde hij zich 'in een ommezien' tot een vurige nationaal-liberaal. Kalffs maatschappelijk functioneren zou vanaf dat moment beïnvloed worden door nationalistische gevoelens. Zo was hij in 1900 een van de oprichters en daarna jarenlang voorzitter van 'Volksweerbaarheid', een gematigde beweging die zich onder meer inzette voor invoering van de algemene dienstplicht en gymnastiekonderwijs, ter morele opvoeding van het volk. Ook aan zijn bemoeienis met herdenkingen van Vondel, Potgieter en Bilderdijs lagen nationalistische motieven ten grondslag. Waren dit immers geen wakkere vaderlanders geweest, die het volk een dienst hadden bewezen met hun ongezouten kritiek?

Ook het werk van de Beweging van Tachtig kon veelal op zijn instemming rekenen. De bescheiden Kalff, die na het afronden van zijn proefschrift (*Het lied in de Middeleeuwen*, 1883) zijn reputatie als literatuurhistoricus langzaam uitbouwde tot hij in 1896 tot hoogleraar in Utrecht werd benoemd, uitte bezwaren tegen het polemische en soms onwettende karakter van de Tachtigers. Hij zag het echter als belangrijke verdienste dat ze de literatuur weer in overeenstemming met de tijd hadden gebracht. Hun zin voor schoonheid en de centrale rol die zij het individu en het gevoel toebedeelden maakte hen tot bondgenoten tegen een al te verwetenschappelijkte literatuurstudie. In zijn hoofdwerk, de 4300 bladzijden tellende *Geschiedenis der Nederlandse Letterkunde* (1906-1912) ontbraken evenwel de Tachtigers. Kalff achtte, opmerkelijk genoeg, de afstand tot hen te gering om tot een afgewogen oordeel te komen.

Voor het overige ging de – inmiddels Leidse – hoogleraar subjectieve oordelen niet uit de weg. Die konden betrekking hebben op de esthetische kwaliteit of het literatuurhistorisch belang van bepaalde werken, maar voorop stond toch altijd

de mate waarin ze het nationaliteitsbesef stimuleerden en ontwikkelden. Daarbij reserveerde Kalff veel ruimte voor de historische achtergronden: 'literatuurgeschiedenis is geschiedenis', zo luidde zijn parool.

Maas heeft zich van hetzelfde recept bediend, en niet alleen daaruit blijkt zijn bewondering voor zijn onderwerp. Veelzeggend is een bladzijdenlange tirade tegen Gerrit Kalff junior. Deze moeilijk lerende jongeman, in de avonduren jarenlang bijgespijkerd door zijn druk bezette vader, schreef na diens overlijden in 1923 een rancuneuze necrologie.

Maas schiet hier met een kanon op een mug, maar hij doet dat zoals hij het hele boek geschreven heeft: doorwrocht en vermakelijk.

Marcel van Dijk

LERAAR MET EEN VERHAAL

Leo Molenaar (red.), *Reindert Jacobsen (1876-1962), een leraar met een verhaal. Grepen uit een millennium Europese cultuur* (Project-Jacobsen, Rotterdam 1999) 600 blz., geïllustreerd, prijs f40,-.

U kunt het boek bestellen door het bedrag over te maken op postgiro 0303649 t.n.v. Project-Jacobsen, Rotterdam, of bel 010-4360045. U kunt het boek ook afhalen bij het Erasmiaans Gymnasium (Wytemaweg 25, 3015 CN Rotterdam); het kost dan f25,-.

Van 1905 tot 1950 doceerde dr. Reindert Jacobsen geschiedenis aan het Erasmiaans Gymnasium te Rotterdam. Hij was een geliefd docent, een gezien causeur en een erudiete hoogvlieger. Ter gelegenheid van het 134e lustrum van het gymnasium stelde docent Leo Molenaar een dikke bundel samen met artikelen, gewijd aan deze intrigerende en zeer boeiende docent en cultuurhistoricus, en een groot aantal van diens brieven en essays. Deel I bevat brieven en inleidende artikelen, Deel II essays over reizen, school en Rotterdam, Deel III essays over Middeleeuwen, Humanisme en Renaissance, en Deel IV essays over moderne cultuurgeschiedenis.

Jacobsen (1876-1962) was leerling van het Erasmianum, hij promoveerde als een der eersten op een cultuurhistorisch onderwerp (Carel van Mander, de schrijver-schilder) en was gedurende een zeer lange periode leraar aan zijn school, ook nog na zijn pensionering. Naast zijn leraarschap heeft hij veel gereisd in Europa en was hij actief als criticus en essayist. Uit zijn rijke nalatenschap in het schoolarchief heeft de projectgroep-Jacobsen naar hartelust kunnen putten.

Het is ondoenlijk om alles te bespreken. Laat ik uit elk deel één bijdrage wat nader noemen, waarbij ik u kan verzekeren dat het me moeilijk viel te kiezen.

Uit deel I sla ik de biografie over, van de hand van Leo Molenaar, om u eerst te wijzen op de Bijlage: Enkele brieven (met inzichten in de gedachten van een jonge leraar), op een spotgedicht op de betrokkene en op een schets van Jan Romein, maar bovenal op de Kersttoespraak uit 1939, juist toen de Tweede Wereldoorlog was uitgebroken, die een onvergetelijke indruk moet hebben gemaakt op de toehorende leerlingen. Jacobsen roept de sfeer op van een kerstavond

in het besneeuwde Bamberg, waar hij in zijn studietijd eens was, gevolgd door een beschouwing over Kerst als feest van licht en hoop, hoop op vrede.

Van Deel II, met moeite het essay 'Leopold, zoals ik me hem herinner' voorbijgaand, kies ik de beschrijving uit 1941 'Delfshaven voor vijftig jaar' met een kostelijk verslag van een wandeling naar van alles dat voorbij, en voorgoed voorbij, is, maar zo fijn getekend (en met fraaie foto's geïllustreerd) dat je het zo voor je ziet en de verzuchting aan het eind begrijpt van de man die 'met het hoofd achterstevoren (is) geboren en alleen maar die kant (kan) uitzien' en het ergste vreest van de wederopbouw van Rotterdam.

Deel III toont de vakman aan het werk, met schetsen over Vergilius, kasteel Coucy (leerlingen vertellen hoe Jacobsen dit kasteel, maar ook landkaarten en andere tekeningen als uit één hand op het bord neerzette), Erasmus, Renaissance, Jeroen Bosch, Rembrandt en Willem de Zwijger.

Uit het laatste deel – voor mijn besef het minst geslaagde: Jacobsen was blijkbaar geen man van zijn tijd maar van het wat verdere verleden – met essays over Balzac, Schubert, Heine (prachtig getekend!), Edgar Allen Poe en E.Th.A. Hoffmann, de zusters Brontë, Vincent van Gogh en toekomststromans (Huxley, Wells), kunt u in elk geval aflezen hoe veelzijdig en belezen Jacobsen moet zijn geweest. Het duizelt je hoe hij steeds weer feiten boven water haalt en interpreteert, die je nog niet wist of nog niet in dat verband had gezien. Hoe bijvoorbeeld de kinderfantasieën over een fictief rijk en zijn bewoners de zusters (en broer) Brontë moet hebben gebracht tot hun klassieke romans. Welke relatie er bestaat tussen de macabere fantasieën van de Noord-Amerikaanse en de Duitse romanticus. Hoe Balzac, de veel-schrijver, te werk ging.

Ik heb nog niet genoeg aspecten van Jacobsens persoon belicht: de man die het hart links droeg (levenslange correspondenties met de vrienden Willem van Ravesteyn en Jan Romein), wat hem mogelijk een professoraat heeft gekost, de grote wandelaar in West-Europa, de muziekliefhebber en -amateur, de leraar zoals hij in de klas was, zijn verhouding met zijn levensgezellin. Kortom: een gouden greep om zo'n boeiende persoonlijkheid op te diepen. En er zit voor leraren een duidelijke bedoeling achter, om deze 'leraar met een verhaal' te belichten. Is er in ons tweefasige onderwijs nog wel plaats voor zulke docenten?

Ik wil wel een slotopmerking maken over de, naar mijn smaak te veel, zet- en andere fouten, die ik tegenkwam. Of deze van Jacobsens eigen hand is of een slip van de pen der redactie weet ik niet, maar de zeventiende eeuwse theoloog die verzucht bij het zien van een veroordeelde op weg naar de galg 'There but for the grace of God goes John Newton', heette niet John Newton, maar John Donne, en de verzuchting was dienovereenkomstig.

Het boek is wel voor fijnproevers bestemd. Wie weet wat wordt bedoeld met: 'De heer Parensell verdween dus weer in het niet, minder fortuinlijk dan die corrupte Griekse werkwoordsvorm, die in de heiligenkalender onsterfelijk is geworden? Maar toch, wie belang stelt in zijn verleden, wie inspiratie wil opdoen voor zijn docentenberoep, wie wil kennismaken met een leraar met een verhaal, die zij dit werk met kracht aanbevelen.

Hans Bouma

OPROER

Henk Giebels, *Het Gemertse weversoproer van 1849* (Heemkundekring 'De Kommanderij Gemert' 1999) 139 blz., prijs f 22,50.

Het Gemertse weversoproer van 1849

Henk Giebels

In de jaren veertig van de negentiende eeuw kende Nederland veel armoede en hongersnood. Terwijl in 1848 overal in Europa revoluties gaande waren, bleef het in Nederland vrij rustig. Toch broeide het op verschillende plaatsen in het land en kwam het soms tot spontane opstanden. Henk Giebels beschrijft het weversoproer dat in 1849 in het Brabantse Gemert, ten noordoosten van Eindhoven, plaatsvond.

Een groot deel van de Gemertse bevolking werkte in de negentiende eeuw in de textielnijverheid. De Gemertse textielabrikanten hadden ruim 900 personen in dienst. Toen het begin 1849 economisch weer wat beter ging, kwamen in het naburige Helmond de textielabrikanten bijeen. Omdat niemand gebaat zou zijn bij grote armoede onder de textielarbeiders spraken zij af dat ze een behoorlijk loon zouden uitbetalen. Om oneerlijke concurrentie te voorkomen zouden alle fabrikanten in de streek zich aan het Tarief der Weeflonen moeten houden. De Gemertse fabrikanten waren echter niet enthousiast voor dit plan en onthielden de wevers dus een geringe loonsverhoging. Bij de wevers ontstond hierover grote beroering. Zij besloten een schriftelijk verzoek tot loonsverhoging in te dienen. Aartje van Asseldonk, een wel-sprekend man, werd aangewezen als woordvoerder.

De Gemertse fabrikanten werden flink onder druk gezet en deden enkele toezeggingen. De autoriteiten in Eindhoven en Den Bosch reageerden nogal paniekerig op de situatie. Er werd bevel gegeven tot arrestatie van de 'oproerling' Aartje van Asseldonk en het smeekschrift werd in beslag genomen. Men meende zelfs dat er communistische denkbeelden in naar voren kwamen. Aartje van Asseldonk werd gearresteerd en afgevoerd naar de gevangenis in Eindhoven. De marchaussees hadden die dag moeite de woedende wevers in bedwang te houden. Die avond sneuvelden vele ramen van de huizen van de Gemertse textielabrikanten. De Gemertse pastoor had inmiddels de fabrikanten zover gekregen dat ze instemden met een kleine loonsverhoging. De officier van justitie in Eindhoven vreesde echter dat het weversoproer naar Helmond en andere plaatsen zou overslaan. Hij verzocht de procureur-generaal van Noord-Brabant troepen naar Gemert te sturen. Toen op 17 maart 1849 koning Willem I overleed, was de rust in Gemert al weer hersteld. Na anderhalve maand kwam er uiteindelijk een einde aan de militaire bezetting van Gemert.

De studie geeft een goede kijk op het leven van textielarbeiders, de rol van de pastoor op het platteland en de slechte economische situatie midden negentiende eeuw. Met *Het Gemertse weversoproer van 1849* laat Giebels zien dat ook in het midden van de negentiende eeuw de arbeiders niet altijd in hun lot berustten. In die zin is de studie een mooie aanvulling op het examenonderwerp 'Nederland 1880-1919'. Het boeiend geschreven verhaal van de Gemertse wevers is voor de docent een uitstekend hulpmiddel om de negentiende eeuw wat meer tot leven te brengen.

Carla van Boxtel

Kleiookrant

Nieuws van het

VGN

bestuur

Contact met commissies

Het bestuur maakt dit jaar echt werk van haar belofte de commissies van de VGN uit te nodigen voor een gesprek. In het kader van de sterkte-/zwakte-analyse van de vereniging wordt regelmatig gepraat met de OAC. Ook u wordt daarover benaderd. Een invulformulier is bijgesloten bij dit nummer van *Kleio*. Wij vragen u met klem het terug te sturen, zodat we over ruime informatie uit het veld kunnen beschikken!

Op de vergadering van 20 september jl. kregen we maar liefst twee commissies op bezoek. Samen met het bestuur van het KNHG spraken we met de Intercommissie en aan het einde van de middag ontvingen en installeerden we de nieuwe Commissie Lerarenopleidingen. Beide gesprekken verliepen heel prettig, een opsteker in de (zoals gebruikelijk) drukke en drukkende tijden.

De vorig jaar vernieuwde Intercommissie wil proberen te fungeren als brug tussen onderwijs en wetenschap. Onze goede contacten met het KNHG zal dit ook zeker bevorderen. De Commissie Lerarenopleidingen wil zich met name inzetten voor het vak geschiedenis op de opleidingen. Veel leden weten inmiddels van de plannen om vakken te clusteren of op te

laten gaan in een nieuw vak. De lerarenopleidingen merken dit als eersten. De commissie kan ons goed van dienst zijn om de positie en eigenheid van het vak geschiedenis te bewaken.

Basisvorming

Voor in dit Kleionummer heeft u al onze reactie op het inspectierapport met de evaluatie van de eerste vijf jaar van de basisvorming kunnen lezen.

Voor het overige: het rapport van de commissie-De Wit krijgt een vervolg in de commissie-De Rooij en we verwachten dat de aanbevelingen van deze commissie zullen leiden tot een herkenbaar vak geschiedenis, waarin kennis, inzicht en vaardigheden met elkaar in overeenstemming zijn. De commissie-De Rooij zal op 1 november a.s. door staatssecretaris Adelmund geïnstalleerd worden. Gelukkig zijn actieve VGN'ers ruim vertegenwoordigd in deze commissie. Maar we weten zeker, dat er binnen de VGN meer goede mensen zitten. En die zullen we nodig hebben!!!

Loek Janssen

Commissie Leraren- opleidingen

Sinds 20 september 1999 is de VGN een commissie rijker: de Commissie Lerarenopleidingen. De lerarenopleidingen, in het bijzonder de tweedegraads, staan in de komende

jaren grote veranderingen te wachten, die ook in het voortgezet onderwijs merkbaar zullen zijn, zoals verkorte opleidingen van een of twee jaar en duale trajecten waarin studenten lesgeven en studeren combineren.

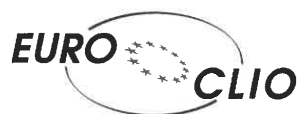
De nieuwe commissie is een initiatief van de studietoetscommissies geschiedenis van alle tweedegraads lerarenopleidingen. Zij maken zich zorgen over de kwaliteit van de opleiding tot leraar geschiedenis en staatsinrichting. Met name op de vakinhoud is door allerlei veranderingen in de afgelopen tijd bezuinigd en door de komende vernieuwingen zal deze nog verder onder druk komen te staan.

De commissie wil samen met het VGN-bestuur kwaliteitsverlies op allerlei mogelijke manieren voorkomen.

De commissie is samengesteld uit docenten uit de eerste- en tweedegraads opleidingen en docenten uit het voortgezet onderwijs die ervaring hebben in het begeleiden van studenten. Naar twee van zulke docenten is de commissie nog op zoek.

Binnenkort zal de commissie u via *Kleio* informeren over de stand van zaken op de lerarenopleidingen en de plannen die eraan komen.

De commissie lerarenopleidingen
Frits Rovers (Educatieve Faculteit Amsterdam)
Janneke Riksen (IDO VU Amsterdam)
Thijs van Vugt (Fontys Sittard)
Annette Wind (Hogeschool van Utrecht)
Marianne Zewald (Hogeschool Rotterdam)

We ontvingen het zomernummer van het *Euroclio Bulletin*, nr. 12/1999, over Heritage en National Identity. In verband met de kosten wordt het niet meer automatisch samen met *Kleio* aan alle VGN-leden toegezonden. Belangstellende leden kunnen een nummer opvragen bij het bureau van Euroclio, dat verhuisd is naar een nieuw adres:

Juliana van Stolberglaan 41,
2595 CA Den Haag.
Tel/fax 070-385 3669,
E-mail: joke@euroclio.nl
Homepage:
www.glasnet.ru/~euroclio

European Standing Conference of History Teachers' Associations
Conférence Permanente d'Association des Enseignants de l'Histoire

Bulletin Nr 12 - Summer 1999

Heritage and National Identity

Edinburgh Castle

Internet

Nieuwdienst

<http://www.nyu.edu/globalbeat/index.html>

Het Center for War, Peace and the News Media verbonden aan de New York University publiceert wekelijks een Global Beat, bedoeld als wereldomvattende informatiebron voor met name journalisten. In het algemeen gaat het om zeer goede, onafhankelijke achtergrondinformatie, die heel dicht op de actualiteit zit.

<http://news.bbc.co.uk/hi/english/static/map/yugoslavia/>
Als het gaat om betrouwbaar, zakelijk gebracht, nieuws vaak verbonden met goede doorverwijzingen is ook de nieuwspagina van de BBC een goede bron. Deze site bijvoorbeeld geeft tal van feitelijkheden over de recente joegoslavische geschiedenis.

Nuttige links met betrekking tot de mensenrechten

<http://www.antenna.nl/>
Antenna vertegenwoordigt in Nederland de Association for Progressive Communications (APC), een wereldwijd platform van vijftienzeventig progressieve host-organisaties met vijftientwintig leden en partners in meer dan 123 landen met meer dan 50.000 maatschappelijke organisaties actief op het gebied van milieu, ontwikkelingssamenwerking, arbeid, mensenrechten, vluchtelingen, vrede, gezondheid, vrouwen en dergelijke. Een rijke site van progressieve signatuur

<http://www.unhcr.ch/>
De United Nations High Commissioner for Refugees onderhoudt een website over de actualiteit van vluchtelingenproblematiek waar ook ter wereld. Het leest daar niet vrolijk weg, maar de site is immens informatief en zeer actueel door middel van de navrante *Refugee Daily*. Ook is er uitvoerige statistische informatie te vinden.

<http://www.j-accuse.demon.nl/>

Het Comité J'accuse werd gesticht om de jaarlijkse dodenherdenking op 4 mei niet te laten verworden tot een obligate overheidsgebeurtenis, maar om die dag via een 'alternatieve' herdenking aan te grijpen als een moment van gewetensonderzoek over de talloze vormen van onderdrukking en racisme, die grote delen van de wereld nog steeds kenmerken. De oorsprong ligt bij de samenwerkende leden van organisaties als het Comité Zuid-Afrika, Angola Comité, Comité Vrij Griekenland, Democratie voor Spanje, Comité Waakzaamheid, Pax Christi, ASVA, Hervormde Jeugdraad en politieke jongerenorganisaties.

<http://131.211.200.13/sim/info/>

De Juridische Faculteit van de Utrechtse Universiteit kent sinds 1985 een studie- en informatiecentrum Mensenrechten, dat uitgebreid onderzoek verricht op het gebied van de schendingen van de mensenrechten en daarover publiceert op het Internet. Ik heb de vrijheid genomen een aantal door het centrum aangeboden links hier over te nemen, ze bieden een breed overzicht over het gehele terrein.

- Mensenrechtensituatie in ontwikkelingslanden.
- Internationaal toezicht op de naleving van de rechten van de mens.
- Mensenrechten en buitenlands beleid.
- Oorzaken van ernstige mensenrechtenschendingen.
- Universaliteit van mensenrechten en cultureel waardenrelativisme.
- Economische, sociale en culturele rechten.

Cees Bol

TELEACNOT
educatieve
omroep

Film en geschiedenis

Vertellen authentieke filmbeelden wel de historische waarheid?

Wat laten ze eigenlijk zien?
Met welke bedoeling werden ze gemaakt?
Hoe werden ze daarna gebruikt?

Allemaal vragen die in een school tv-serie voor de Tweede Fase aan de orde komen. De al eerder uitgezonden eerste drie programma's - over de Russische Revolutie, het conflict in het Midden-Oosten, 1946-1948, en Berlijn en de Koude Oorlog, 1945-1949, - worden op 15 november achter elkaar herhaald (60 min.). Er is een docentenhandleiding bij met kopieerbare werkbladen, waarmee leerlingen meer informatie krijgen over film- en montage technieken en zo zelf onderzoek kunnen doen met behulp van de verschillende fragmenten. Prijs f19,90, omvang 20 blz., bel voor bestelling 09001344/035-6293140 of fax 035-6293199. Via internet: www.teleacnot.nl

De programma's 7 t/m 9 worden uitgezonden op: maandag 29 november, 11 uur, Helden van Duinkerken 1940; maandag 6 december 11 uur, De Suez-crisis 1956; maandag 13 december 11 uur, Oorlog in Vietnam 1966-1969. Ook bij deze programma's is er een docentenhandleiding.

Duitsland na '45

Serie van drie uitzendingen rond het nieuwe eindexamenonderwerp 'Duitsland'.

Elk programma bevat twee blokken van ongeveer tien minuten.

Ook hierbij is een handleiding met kopieerbare werkbladen verkrijgbaar.

De onderwerpen zijn:

Blok 1: Een land in tweeën, waarom (1945-1949)?

Blok 2: De periode 1949-1955, de definitieve deling en de integratie van de BRD in het westen en van de DDR in het oosten.

Blok 3: De aanloop tot de bouw van de Muur (1955-1961).

Blok 4: Twee staten, één natie (1961-1979).

Blok 5: De val van de Muur.

Blok 6: Eenwording 1990-2000.

De uitzendingen zijn telkens op woensdag, 9.20-9.40 u. Op donderdag 9 december om 10.30 u. worden de programma's achter elkaar uitgezonden.

Zaans Museum Zaandam

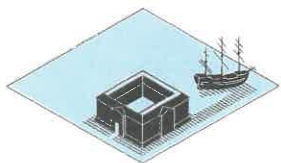
De Rode Zaanstreek

In het Zaans Museum, bij de Zaanse Schans, is van 4 november 1999 tot 5 maart 2000 een tentoonstelling te zien over de arbeidersbeweging en het rode verleden van de streek vanaf 1869 (in dat jaar was de Westzaner Klaas Ris als enige arbeider betrokken bij de oprichting van de Nederlandse sectie van de Eerste Internationale) tot in de jaren zestig van deze eeuw.

Objecten en foto's, maar ook een speciale audio-visuele presentatie, waarin mensen zelf aan het woord komen, vertellen het verhaal van de strijd. Strijd voor een beter bestaan, door politieke actie, vakbondswerk, stakingen, drankbestrijding, onderwijsvernieuwing. En de ideologische strijd onderling tussen vrije socialisten, en later communisten, en de sociaal-democraten.

Zaans Museum, Schansend 7, Zaandam. Voor informatie: tel. 075-616 8218.

Nederlands Scheepvaart- museum Amsterdam

Tot en met 7 mei 2000 organiseert het Scheepvaartmuseum de tentoonstelling

Scheepvaart in de reclame

Tegen een oer-Nederlandse achtergrond van bootjes en schepen, plassen of stormachtige zeeën hebben decennialang reclamemakers hun producten aan de man gebracht. De Vliegende Hollander, Piet Hein en de shag-draaiende schipper werden iconen van het dagelijks leven. Op de tentoonstelling vallen vooral de vele fraaie posters op, maar er zijn ook de nodige dagblad- en tijdschriftadvertenties aanwezig, tv-spotjes en reclamefilmmpjes en nostalgische emaille borden.

De objecten zijn verdeeld over de volgende thema's: Hollands Glorie, het ambacht, risico's, genieten op het water, haven en schip, de Marine, helden en romantiek.

Nederlands
Scheepvaartmuseum,
Kattenburgerplein 1,
Amsterdam
<http://www.general.nl/scheepvaartmuseum>

RECTIFICATIE

Kleio's Millenniumquiz

De antwoorden nog niet opgestuurd? Waag de gok! In verband met de herfstvakanties is de inzendingstermijn verlengd tot 22 november. De prijzen zijn voor de beste inzendingen; niet alles hoeft goed te zijn! Zie verder het gele katern in *Kleio* 6, september 1999, of de VGN-site.

Boeken

Tot onze spijt is de naam weggevallen van de auteur van de bespreking van het negentiende Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis *Voeden en opvoeden*, Annemiek Windt. Haar recensie staat in *Kleio* 6 (42).

Remember the Past/Imagine the Future

Millennium Project Liberation of The Netherlands 1944-1945

De Amerikaanse ambassade in Den Haag organiseert in het kader van Millennium Project een profielwerkstukwedstrijd voor Nederlandse leerlingen in de tweede fase, en Amerikaanse in de 11e of 12e grade. Het centrale thema is de bevrijding in 1944/1945. In het profielwerkstuk moet gebruik gemaakt worden van oral history: interview(s) met mensen die de bevrijding hebben meegemaakt of, en dat geldt natuurlijk vooral voor de leerlingen in de VS, met voormalige militairen, die betrokken waren bij de acties in Europa, en met name Nederland. De verhalen van veteranen en bevrijden zullen op het Internet en als cd-rom beschikbaar worden gesteld voor gebruik, bijvoorbeeld op school in volgende jaren. Omdat bij ons voor de meeste scholen de tweede fase net is gestart en sommige scholen hun profielwerkstuk waarschijnlijk pas in het begin van het examenjaar laten afronden, zal de datum van inleveren bepaald worden in overleg met de docenten die leerlingen willen opgeven. Maar u moet wel voor 1 december laten weten dat uw leerling(en) willen meedoen.

Geïnteresseerd? Neem contact op met de Amerikaanse ambassade.

De Boeren- oorlog

Persfoto's

In 1899 barstte in Zuid-Afrika de Boerenoorlog los. De ongelijke strijd van de Boerenrepublieken tegen het oprukkende Britse Imperium wekte in Nederland veel sympathie. Deze oorlog is waarschijnlijk de eerste geweest die op 'moderne wijze' aandacht kreeg in de media. In het Legermuseum in Delft is tot en met 23 januari 2000 een tentoonstelling gewijd aan foto's van beroepsfotografen aan het front.

Bij SDU verscheen een publicatie, met de foto's, van Louis Zweers, *De Boerenoorlog. Nederlandse fotografen aan het front* (132 blz., f39,90).

Anglo-Boerenoorlog Special

Nummer 8 van het maandblad *Zuid-Afrika* is een themanummer over de Vrijheidsoorlog van 1899-1902. In zijn inleiding gaat hoofdredacteur prof.dr. G.J. Schutte in op de prangende vraag: 'Waarom de Anglo-Boerenoorlog herdenken in het nieuwe Zuid-Afrika? Zijn genuanceerde antwoord geeft de toon van dit nummer aan.

In de artikelen, die deels in het Afrikaans zijn geschreven, wordt voornamelijk ingegaan op de feiten van destijds. De relaties tussen Boer en Brit, een overzicht van het verloop van de oorlog, het dagelijks leven in de soldatenkampen, de invloed van de oorlog op dat moment op de zwarte en kleurlingbevolking van de Republieken. Verder komt de schrijver Louwrens Penning ter sprake en de invloed van zijn boeken in Nederland.

Zuid-Afrika is een uitgave van de Stichting ZASM, Keizersgracht 141, 1015 CK Amsterdam. Tel. 020-6249318. Het nummer kost f7,85, inclusief verzendkosten.

Gepakt!

Lesproject over leven – normen en waarden – toen en nu

Door de Stichting Nationaal Monument Kamp Vught en Podium, Bureau voor educatieve communicatie, is onlangs het lesproject P537682 gepresenteerd. Het wil een brug slaan tussen de vervolging van mensen en schending van hun fundamentele rechten tijdens de Tweede Wereldoorlog en nu, en leerlingen daarover na laten denken. Dat is een hele lange brug, want zoals het meisje uit het tehuis zegt op de bijbehorende videoband: 'Ik snap wel dat mijn problemen absoluut niet te vergelijken zijn met die van de meneer en mevrouw die vertellen over hun kampjaren'.

Het is nodig om goed 'bij de les te zijn' om het een en ander zinnig met elkaar te verbinden.

Het project is gemaakt voor leerlingen in de derde klassen VO. Het bestaat uit een fraai leerlingenboekje op niveau vbo/mavo of havo/vwo dat voornamelijk gewijd is aan het leven in concentratiekampen tijdens de Tweede Wereldoorlog, een videoband, begrip- en fotokaarten om leerlingen aan het praten te zetten over wat er nu echt in het leven belangrijk is, en een docentenhandleiding, waarin beschreven is hoe u de lessen zou kunnen inrichten. Er wordt gemikt op zeker vier lessen. Bezoek aan Kamp Vught of een ander oorlogsmuseum is niet echt nodig, maar zou wel een goede afsluiting zijn. De videoband, waarop een heer en een dame vertellen over hun kampervaringen in hun jeugd, en een meisje en een jongen van VO-leeftijd vertellen over hun leven als resp. tehuisbewoonster en voormalig inwoner van Sarajevo, start nogal rommelig, maar de problematiek komt uiteindelijk toch niet al te ver gezocht over.

Voor meer informatie:
Podium, tel. 030-2393239,
of Kamp Vught,
tel. 073-6566764.

'Geschiedenis? Millenniumbestendig!'

Vrijdag 28 en zaterdag 29 januari 2000

Conferentiecentrum Huize Bergen in Vught

Openingslezing

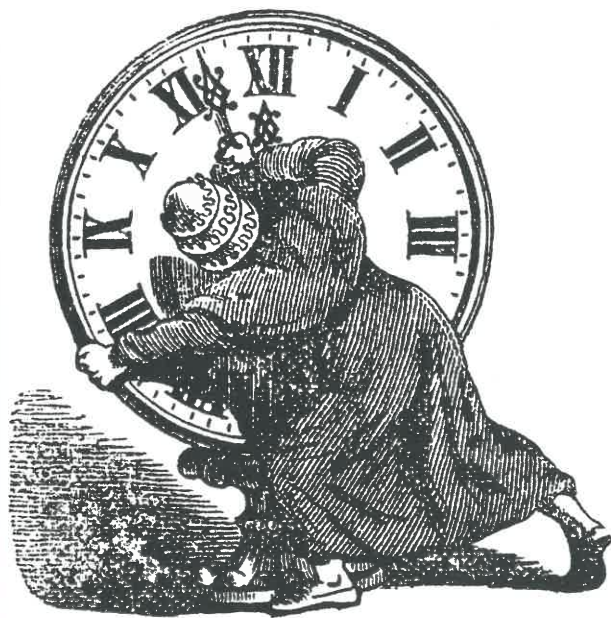
'Tussen oog en hart. Terugblik op de eeuw', door prof.dr. H.W. von der Dunk, emeritus hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

Presentaties

Enkele organisaties die voor het geschiedenisonderwijs nuttig zijn laten zien wat je er als leraar (m/v) in de klas aan hebt. In elk geval komen: de SLO, de NJBG en het KNHG.

Workshops

- 'Mensen in noodsituaties'. Bronnenonderzoek bij het Stadsarchief Heerlen.
- De positie en de inhoud van het vak geschiedenis in de bovenbouw van het vmbo.
- Ervaringen met de Tweede Fase. Gezamenlijk ervaringen uitwisselen, ideeën opdoen.
- De veroordeling van Fetje Frederiks de Graat, een rollenspel.
- Met onderzoekopdrachten in de basisvorming, praktische opdrachten en profielwerkstukken in de bovenbouw de eigen omgeving in.
- De oude kerk in de buurt centraal. In Groningen en de rest van Nederland.
- Slagkracht. Een museumproject voor vbo-leerlingen over techniek.
- Van RAF tot Fassbinders verbeelding van de jaren vijftig. Maatschappelijke onvrede in Duitsland.
- Een reis vanuit het Paradijs. Leerlingen leren in een museum een rondleiding te verzorgen.
- De Blauwe Stad. Over Orvelte en omgeving. Veranderingen in het landschap.
- Een museum is niet leuk ... Met een nieuwe didactische opzet wordt het tegendeel waar.
- De eigen omgeving als integratiekader. Een samenwerkingsproject uit Valkenswaard.
- Van huis uit ... Het Brabants verleden in de buurt. Cultureel erfgoed multidisciplinair benaderd.
- De virtuele geschiedenis van het Domplein in Utrecht. Herleving met cd-rom en Internet.
- Interculturele museale leerroute voor het vmbo.
- De gekleurde werkelijkheid. Een multidisciplinaire aanpak met behulp van cd-rom.
- Duitsland 1945-2000 in chansons, Schlager, volkslied en cabaret.
- *Forrest Gump*. De film als (betrouwbaar?) beeld van de Amerikaanse geschiedenis.

En verder

- Presentaties en leermiddelenmarkt van en met educatieve uitgeverijen en cultuur-historische instellingen.
- De documentaire *Moeder Dao, de schildpadgelijken-de, Nederlandsch-Indië 1912-circa 1933*, van een toelichting voorzien door de freelance historicus Rogier Smeele, die meewerkte aan de research.
- Afsluitende lezing 'Overhoop met de tijd' door Ileen Montijn, auteur van onder andere *Leven op stand (1890-1940)*.

De kosten bedragen f395,- (VGN-leden) of f 495,- (niet-leden) voor deelname, logies, maaltijden, koffie/thee en de conferentiemap. Wie zich tevens aanmeldt als lid van de VGN betaalt f 395,-.

Aanmelding kan via het formulier en de eenmalige machtiging in de folder, die aan alle vaksecties wordt toegestuurd. Folder inclusief aanmeldingsformulier worden toegestuurd na telefonisch verzoek aan Hans Kummerer (tel. 0492-551138). Nadere informatie over het programma: Louis Nolet (tel. 024-3550749) of Ruud Soeter (tel. 030-2612710).

De Didactiekconferentie wordt georganiseerd door de Didactiek- & activiteitencommissie van de VGN.

VGN Startersconferentie 2000

Beginnen is moeilijk

donderdag 27 en vrijdag 28 januari

Conferentiecentrum Huize Bergen te Vught

Een tweedaagse inspirerende en stimulerende conferentie speciaal voor geschiedenisleraren die onlangs of in de afgelopen jaren zijn begonnen in het voortgezet onderwijs. Ook studenten in de eindfase van de lerarenopleiding zijn welkom.

Het programma bevat vier workshops, waarin concrete voorbeelden van didactische middelen worden gepresenteerd en besproken, die het eigen onderwijs kunnen verlevendigen. Er is veel tijd voor het uitwisselen van ervaringen. Het programma start donderdagmiddag.

Inleiding

Uitwisseling van ervaringen. Hoe ging het tot nu toe? Hoe verliepen je lessen en op welke problemen ben je gestuit?

Mentor word je (niet) zomaar!!

Hoezo voor de leeuwen geworpen als beginnende docent? Wat kom je tegen als je vrijwel direct in het mentoraat wordt ingezet?

Workshops

• Vertellen kun je leren

In deze workshop gaan we in op manieren om zelf een betere verteller te worden, maar kijken we ook naar technieken waarmee we leerlingen leren een verhaal te vertellen.

• Alternatieve toetsvormen

Er zijn andere manieren om te toetsen dan de klassieke proefwerken, overhoringen en dergelijke. We kijken wat de mogelijkheden zijn en hoe we daar in de praktijk mee uit de voeten kunnen.

• Creatieve lesvormen

De titel spreekt voor zich. We krijgen een duidelijk beeld van welke mogelijkheden er zijn om in de dagelijkse onderwijspraktijk toe te passen.

• Film, de fictieve werkelijkheid

Welke kansen biedt het gebruik van films in de klas? Moeten we dan denken aan animaties, documentaires of speelfilms? Wat zijn de kansen en wat de problemen? Nuttig als we er meer van willen maken dan het alleen maar consumptief genieten.

Lezing

'Tussen oog en hart. Terugblik op de eeuw' door prof.dr. H.W. von der Dunk, emeritus hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

Dankzij subsidie van de VGN en ondersteuning van de vakgroep geschiedenis van de KPC Groep bedragen de kosten slechts f150,-, voor deelname, logies, maaltijden, koffie/thee en de conferentiemap.

Pik de didactiekconferentie mee!

Starters kunnen deelnemen vanaf vrijdag 16.30 uur aan de volgende activiteiten van de Didactiekconferentie:

- Presentaties
  - Leermiddelenmarkt
  - De documentaire *Moeder Dao, de schildpadgelijkende*
  - Twee workshops naar keuze op zaterdag
  - De afsluiting door Ileen Montijn: 'Overhoop met de tijd'.
- Dit kost f75,- extra, inclusief extra overnachting en maaltijden.

Informatie over aanmelding staat in de grote advertentie van de Didactiekconferentie 2000.

Sprekend verleden/ Toen voor Straks

Laten het verleden spreken!

GEHEEL
HERZIEN!

Sprekend verleden en *Toen voor Straks* van NijghVersluys zijn voor u en uw leerlingen uitdagende geschiedenis-methodes voor de basisvorming.

Toen voor Straks is speciaal voor het vmbo en voor mavo/havo ontwikkeld.

Sprekend verleden bestaat uit 3 delen.

Toen voor Straks bestaat uit 2 edities:

'kort' voor het vmbo en 'lang' voor mavo/havo.

STERKE PUNTEN VAN SPREKEND VERLEDEN EN TOEN VOOR STRAKS:

- *Sprekend verleden*: verwerkingsmateriaal op twee niveaus: werkboek en wegwijzer, aangestuurd in het tekstboek
- *Toen voor Straks* speelt in op de belevingswereld van de leerling
- *Toen voor Straks*: twee geheel vernieuwde edities toegesneden op vmbo en mavo/havo
- Beide series zijn zeer overzichtelijk vormgegeven
- Gevarieerde opdrachten met in de eenheden veel bronnenmateriaal

Afdeling Voorlichting: (035) 548 24 70

Website: www.nijghversluys.nl

Ja, ik overweeg een nieuwe methode in te voeren en wil graag kennismaken met *Sprekend verleden/Toen voor Straks* voor de basisvorming. Stuur mij het gratis beoordelingspakket voor:

☐ vmbo ☐ mavo/havo ☐ havo/vwo

Naam school _____

Naam docent _____

☐ M ☐ V

Adres school _____

Postcode en plaats _____

Telefoon privé _____

E-mail _____

GEHEEL
HERZIEN!

NijghVersluys

Stuur deze bon naar:
Postbus 225 - 3740 AE Baarn

Een Nederlandse geschiedenisprijsvraag?

42

Een stripverhaal over de aanhouding van Wilhelmina van Pruisen aan de Vlist in 1787, een gedetailleerd verslag van het vervalsen van persoonsbewijzen in Boskoop. Een internetwandelings langs plaatsen van verzet in Heerlen en Dresden. Een scriptie over de val van de muur in 1995, in Kerkrade! Naar inhoud en uitvoering nogal verschillende werkstukken. Gemaakt door Nederlandse scholieren en, in het Duits vertaald, ingezonden voor het Duitse Schülerwettbewerb.

Al meer dan vijftig jaar organiseert de Körber Stiftung in Hamburg het *Schülerwettbewerb um den Preis des Bundespräsidenten*. In het begin elk jaar, sinds 1980 om de twee jaar, wordt een onderzoeksthema vastgesteld. Soms hebben die thema's een exclusief Duitse inhoud: Deutsche Revolution 1848/49; Alltag im Nachkriegsdeutschland. Heel vaak is het thema algemener: Umwelt hat Geschichte; Unser Ort – Heimat für Fremde?; Von Armenhaus zur Suchtberatung. Zur Geschichte des Helfens. Dit laatste thema in 1997/98 is ook door leerlingen van een paar Nederlandse scholenuitgewerkt op plaatselijk niveau. Twee van de ingezonden werkstukken, uit Heerlen en uit Voorburg zijn beloond met een prijs.

Bij de uitschrijving van 1999/2000 was het thema: Aufbegehren, Handeln, Verändern. Protest in der Geschichte. Behoorlijk veel Nederlandse geschiedenisleraren toonden belangstelling en vroegen het begeleidende materiaal aan bij de Körber Stiftung of bij het bureau van Euroclio in Den Haag. Toch valt het aantal Nederlandse inzendingen tegen. De vertaling van de werkstukken in het Duits blijkt een bijna onoverkomelijk probleem. Je moet een heel bereidwillige sectie Duits - of een leraar in dat vak - op je school hebben, wil je het vertaalprobleem 'gemakkelijk' oplossen. En anders moet je het zelf doen, met hulp van je vrouw, zoals in een geval, of met een collega van een Duitse partnerschool, zoals gedaan is in Kerkrade.

Enthousiasme van leerlingen

De leerlingen reageren in het algemeen tamelijk afwachtend als opzet, werkwijze en doel aan hen verteld wordt. Dit komt natuurlijk ook omdat er over een Duitse prijsvraag wordt verteld en zij een brochure in de Duitse taal krijgen. Stel je dan periode

of domein nadrukkelijk vast waarbinnen ze moeten blijven, dan komen ze met allerlei onderwerpen aan die ze natuurlijk veel leuker vinden.

Tijdens het onderzoek, als ze bezig zijn met heel andere activiteiten dan gewoonlijk in de les: interviews houden, op het streekarchief microfiches uitlezen, voorwerpen uit het (verzets)museum tot in de kleinste details bekijken, nemen enthousiasme en betrokkenheid sterk toe.

Op het Coenecoop College in Waddinxveen hebben drie klassen aan het thema protest gewerkt: één 2-vwo en twee 4-vwoklassen. In de vierde klassen is het beschouwd als een experimentele opdracht voor de Tweede Fase. Binnen het thema waren de groepjes van drie of vier leerlingen vrij om een onderwerp te kiezen. Na klassikale bezoeken aan het Streekarchief Hollands Midden en het Verzetsmuseum Zuid-Holland, beide in Gouda, kozen de meeste groepen voor een onderwerp uit de Tweede Wereldoorlog. Dit heeft uiteraard te maken met de grote hoeveelheid gemakkelijk toegankelijk materiaal, de mogelijkheid nog levende getuigen te interviewen en het aansprekende voor deze leeftijdsgroep.

Het onderzoek werd niet strak begeleid en de uitwerking is in sommige gevallen door allerlei omstandigheden niet al te best. Sommige groepen zijn nog regelmatig teruggeweest in het Verzetsmuseum, maar van de diensten van het streekarchief is weinig of geen gebruik meer gemaakt.

De tweede klas vwo moest zich bezighouden met de Patriottentijd en uitdrukkelijk gebruik maken van archiefstukken. Van tevoren hadden de docent en medewerkers van de archiefdienst een selectie gemaakt van geschikte bronnen om er de leerlingen begeleid mee te laten werken.

In twee lessen is het onderwerp - de Patriottentijd - bij de leerlingen geïntroduceerd en al toegespitst op de situatie in en om Gouda. Vervolgens is de klas een middag in het archief geweest. Na een korte inleiding over het archief en een praktische uiteenzetting over het gebruik van de aanwezige apparaten en hoe om te gaan met de stukken gingen de leerlingen aan de slag. De beschikbare stukken zijn natuurlijk het talrijkst en meest spectaculair rond de aanhouding van Wilhelmina van Pruisen en daar-

mee hebben zich dan ook de meeste leerlingen beziggehouden. Na het klassikale bezoek aan het archief zijn de aantekeningen en enkele kopieën mee naar school genomen om verder uit te werken. Als bij het werk op school nog vragen opkwamen of meer informatie nodig bleek, dan ging een contactpersoon van elk groepje weer naar het archief om verder te zoeken.

Voor de school uit Heerlen lag door de samenwerking met een school uit Dresden het onderwerp en de manier van presenteren al van tevoren vast. De docent daar begon met vijf à zes leerlingen uit 5 vwo, maar geleidelijk groeide de groep tot vierendertig, lang niet allemaal leerlingen met geschiedenis in het pakket. De taakverdeling was zo dat elke leerling tien tot twaalf uur aan het werk geweest is, met een enkele uitschieter naar boven. Bekijk voor verdere informatie de site: www.cuci.nl/~smcwfs/leerlingen/protest/nl.htm

De vier Kerkraadse gymnasiasten hebben met vier gymnasiasten uit Herzogenrath in een zeer omvangrijke studie de geschiedenis van hun beider grensstraat, de Nieuwstraat, uit de doeken gedaan.

In alle gevallen hebben medewerkers van archieven, musea en andere instellingen bereidwillig en enthousiast meegewerkt. Zeker als je van tevoren overleg met hen voert en thema en mogelijke onderwerpen daarbinnen bespreekt kunnen zij jou en je leerlingen behoeven voor teleurstellingen, omdat een zoektocht tot niets leidt of te weinig oplevert.

Een Nederlandse variant

Twee keer deelname van Nederlandse scholen aan het Schülerwettbewerb toont het volgende aan.

Er is belangstelling onder Nederlandse geschiedenisdocenten voor het meedoen aan een onderzoekswedstrijd.

De thema's zijn zo breed, dat in elke periode, domein of subdomein wel onderwerpen zich lenen voor zulke onderzoeken. In bijna elke stad of streek zijn deze onderzoeken uitvoerbaar met hulp van archieven en musea.

Leerlingen zijn enthousiast te krijgen voor regionale of lokale onderwerpen.

De Duitse taal is eigenlijk een onoverkomelijk probleem.

Sinds januari 1999 is een werkgroep van de VGN, op initiatief van Euroclio, bezig met de opzet van een Nederlandse geschiedenisprijsvraag. Deze werkgroep ziet in een dergelijke prijsvraag een goed middel om een aantal doelen van de vernieuwde basisvorming en van de Tweede Fase te verwezenlijken.

In een tweede klas havo of vwo bijvoorbeeld is een onderzoek regionale geschiedenis heel goed te gebruiken als eindtoets voor de basisvorming.

In de Tweede Fase kan een dergelijk onderzoek en de verwerking daarvan als praktische opdracht dienen, of een leerling het nu alleen doet of dat het als groepswerkstuk geldt. Als profielwerkstuk is een regionaal onderzoek uiterst geschikt, mits het voldoet aan de eis dat de inbreng van een ander profielvak herkenbaar is. Een algemeen thema als protest heeft in elke stad of dorp wel sporen nagelaten: ruilverkaveling (samen met aardrijkskunde of economie), sloop van monumenten (samen met ckv), stakingen (met economie), uitbreidingsplannen (aardrijkskunde, economie, ckv, wiskunde) enzovoort.

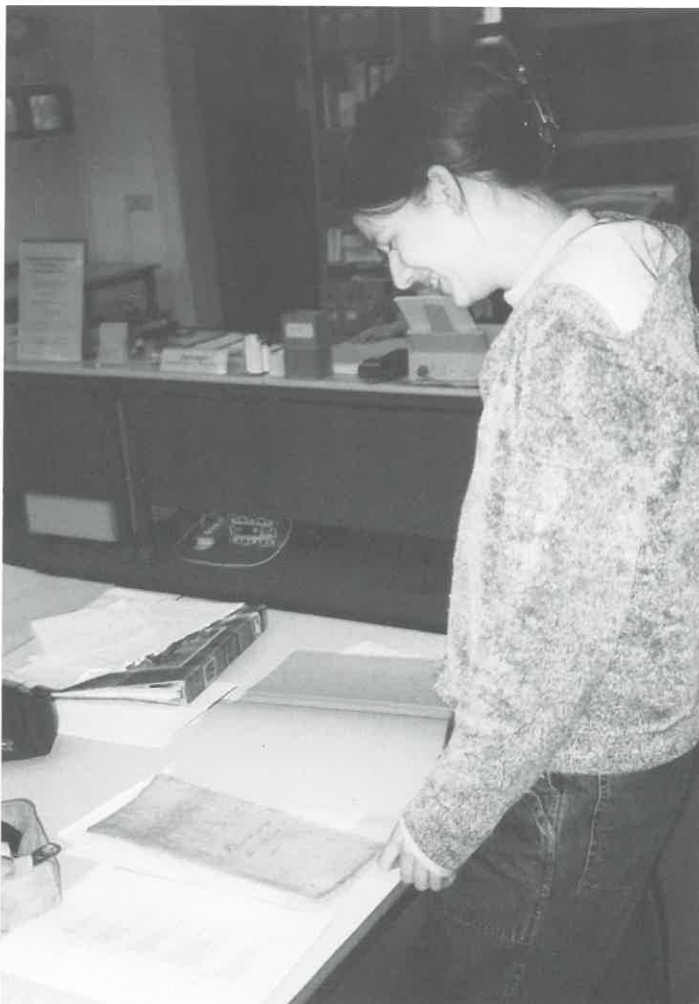
Als de plannen voor de positie van geschiedenis in het vmbo doorgaan zoals ze er nu liggen, dan kan daar deelname aan een geschiedenisprijsvraag juist een stimulans betekenen.

Een vorige staatssecretaris van OC&W, en ook de huidige, hebben in nota's en toespraken nogal de nadruk gelegd op behoud van en omgaan met het cultureel erfgoed. Archiven en musea hebben een duidelijke opdracht gekregen om zich meer dienstbaar op te stellen. Deze instellingen willen zelf ook heel graag, en terecht, van hun vaak wat stoffige imago af.

De werkgroep onderzoekt ook de financieringsmogelijkheden van een geschiedenisprijsvraag. De begroting van het Schülerwettbewerb gaat uit van scholingsbijeenkomsten voor begeleidende docenten, betaalde jury's, en niet te vergeten de prijzen voor de leerlingen. En dat zijn ook allemaal zaken waar hier rekening mee moet worden gehouden.

Er is intussen al onderhandeld met potentiële geldschietters, en de verwachtingen zijn niet ongunstig. U hoort er nog van.

Hein Reijs

Het laatste nieuws: De Nederlandse scholen die meegedaan hebben aan het Schülerwettbewerb Deutsche Geschichte 1998/1999 hebben goede resultaten behaald.

Gymnasium Rolduc uit Kerkrade haalde samen met de partnerschool uit Herzogenrath een derde prijs.

De Internetwandeling van het Sintermeertencollege uit Heerlen werd beloond met een boekenprijs.

Beide inzendingen zijn vanwege de Duitse partnerschool als Duitse inzending beoordeeld.

De drie inzendingen van het Coenecook College uit Waddinxveen kregen een vijfde prijs, de hoogste die in de categorie Ausland werd uitgereikt.

Het Schülerwettbewerb 1998/1999 telde 4934 deelnemers. Er kwamen 1151 inzendingen binnen, waarvan 16 van buiten Duitsland.

Op de foto's: leerlingen van het Coenecook College in Waddinxveen.

VORMIN mh

SfinX

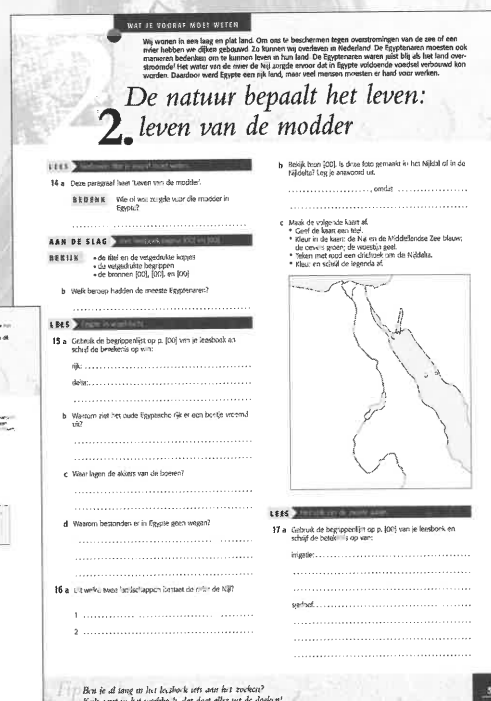
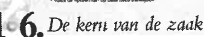
VOOR DE

V O O R   D E
B A S I S V O R M I N G

ENTHOUSIAST
ONTVANGEN!

**'VIA DE WERKBOEKEN ZETTEN DE LEERLINGEN
HUN EERSTE STAPPEN IN DE WERELD VAN HET
ZELESTANDIGE ONDERZOEK'**

LIBERATION OF THE NETHERLANDS, 1945

Remember the Past Imagine the Future

Be part of an important project, organized by the U.S. Embassy in The Hague for the 1999-2000 school year, to catalogue oral histories including stories from Dutch survivors and accounts of the Liberation of The Netherlands by American and Allied soldiers during World War II. Are you a student of history in 4 HAVO or 5 VWO in The Netherlands or in 11th or 12th grade in the U.S. and are you doing a research project/"profielwerkstuk" this school year? Create your research project or "profielwerkstuk" about this theme, enter the competition and you could win one of the following prizes:

1st Prize	2nd Prize	3rd Prize
A week in the United States or The Netherlands	Personal Computers	CD Players

Special events, workshops and visits to museums and other sites are planned to support your research. It will be possible to share your ideas and experiences in a transatlantic exchange of ideas between students in The Netherlands and the U.S.

For an information packet contact:

The Millennium Project
U.S. Embassy
Lange Voorhout 102
2514 EJ The Hague
tel: +31 (0)70 310 9447
fax: +31 (0)70 365 8837
E-mail: milhagu@usia.gov
or check out our website on
www.usemb.nl

Entries must comply with the official guidelines set out by your school for the "profielwerkstuk". The closing date for registration is December 1, 1999 (limited entry)

Het Millennium Project van de Amerikaanse Ambassade is bedoeld voor leerlingen die in het schooljaar 1999-2000 een profielwerkstuk willen maken over de geschiedenis van de Bevrijding van Nederland in 1945. In de aan te vragen docentenhandleiding van het informatiepakket wordt uiteengezet hoe dit project ingepast kan worden in de richtlijnen voor de tweede fase/profielwerkstuk.

Bent U docent geschiedenis 4 HAVO of 5 VWO en wilt U meer informatie ontvangen over dit Millennium Project stuur de ingevulde bon naar onderstaand adres.

Naam: .....
School: .....
Adres: .....
Postcode en plaats: .....

Opsturen naar: The Millennium Project
U.S. Embassy
Lange Voorhout 102
2514 EJ Den Haag
fax: 070 365 8837

Lijst van VGN-commissies

• Onderwijs Advies Commissie (OAC)

Hanneke Tuithof, *voorzitter*,
Griftkade 12bisA, 3572 TZ Utrecht.
E-mail: H.Tuithof@ivlos.uu.nl
Paul van Leeuwen, *secretaris*,
Everdrift 4, 5431 LV Cuyk.
Tel. 0485-314598.
Diana Jansen, Mr. Tripkade 16,
3515 BC Utrecht. Tel. 030-272 1380.
Mirjam Beekmans, Sneeuwheide 23,
5704 HB Helmond. Tel. 0492-518 152.
Wiel Lenders, Emmalaan 5,
6571 AK Berg en Dal. Tel. 024-6844 168.

• Didactiek- en activiteitencommissie

Ruud Soeter, *voorzitter*, Cayennedreef 23,
3563 SB Utrecht. Tel. 030-261 2710.
Louis Nolet, *secretaris*, Reestraat 32,
6531 JM Nijmegen.
Tel. 024-3550749, fax 024-3449 794.
E-mail: louis.nolet@fe.han.nl
Will Bouwman, Kloosterstraat 47,
5708 GM Helmond. Tel. 0492-534709.
Tineke de Danschutter, Van Deyssellaan 40,
9721 WV Groningen. Tel. 050-5251 298.
Margreet Braams, Rubensstraat 37,
3817 EA Amersfoort. Tel. 033-461 5021.
Bernardine Beenackers-Heeren,
Adm. Helfrichstraat 10, 9801 EM Zuidhorn.
Tel. 0594-503365.

• Commissie Vrouwen- en Gendergeschiedenis

Marianne Zewald, *voorzitter*,
Vijverlaan 2, 2012 RC Haarlem.
Tel. 023-528 3325.
E-mail: Zewald@XS4all.nl
Mariëtte Matthijsen, *secretaris*,
Statenjacht 342, 1034 ER Amsterdam.
Tel. 020-6313 530.
E-mail: M.Matthijsen@altavista.net
Gerda Geerdink, *penningmeester*,
Van Oldenbarneveldtstraat 34,
6512 AX Nijmegen.
Tel. 024-324 0054.
Fia Dieteren, Joris Ivenslaan 9,
1325 LV Almere. Tel. 036-535 4843.
Annemieke Windt, Prof. Eykmanlaan 29,
2035 XA Haarlem. Tel. 023-5331 485.
Nienke Landman, Elftkolk 4,
8017 NW Zwolle. Tel. 038-46 000 39.

• Redactie Kleio

Jan van Oudheusden, *voorzitter*,
Massenetstraat 21, 5144 WP Waalwijk.
Tel. 0416-337430.
E-mail: jan.oudheusden@wxs.nl
Jos Trippenree, *secretaris*,
Beltmolen 30, 3833 KM Leusden.
Tel/fax 033-494 1824.
Tineke Bogaerts-Stoopman, *eindredacteur*,
Omloop West 9, 3402 XM IJsselstein.
Tel. 030-688 3576, fax 030-688 8459.
E-mail: c.bogaerts@hccnet.nl
Ruud Slotboom, Hazenhof 54,
3451 LL Vleuten. Tel. 030-677 4061.
Carla Van Boxtel, Evieveld 6,
5422 AK Gemert. Tel. 0492-361 136.

Huub Oattes, Roerdomp 80,
3641 TK Mijdrecht. Tel. 0297-281197.
Hans Pols, Van Aerssenstraat 140,
2582 JT Den Haag. Tel. 070-3501 380.
Marijke Meuwissen, Simplonbaan 17,
3524 BG Utrecht. Tel. 030-2731 670.
Stefan Boom, Albrechtlaan 28,
1404 AL Bussum. Tel. 035-6948 742.

• Commissie Volwasseneneducatie

Iet Attema, *voorzitter en penningmeester*,
Transvaalkade 29 II, 1092 JL Amsterdam.
Tel. 020-693 1572.
Margriet Vencken, *secretaris*,
Haarneweg 4A, 5061 VL Oisterwijk.
Tel. 013-528 4297.
Chris van Asperen, Pastoor Versteegstraat 7,
6687 AH Angeren. Tel. 024-325 8219.
Elselien van Gils, Nieuwendammerdijk 177,
1025 LH Amsterdam. Tel. 020-6323 927.
Jorien Ruyters, Petrus Dondersstraat 54,
5614 AH Eindhoven. Tel. 040-2126 508.
Constance Sciarone, Hooglanden 33,
9801 LA Zuidhorn. Tel. 0594-503 755.

• Commissie PaBo

Marjan de Groot, *voorzitter*,
Rompertdreef 26, 5233 AE Den Bosch.
Tel. 073-6420 692.
Frans van Baal, *secretaris*,
Lancasterdreef 25a, 8251 TE Dronten.
Tel. 0321-314027.
E-mail: fvanbaal@wxs.nl
Theo Beker, Thesaurierweg 8,
6525 ES Nijmegen. Tel. 024-3555 224.
Marjolein du Jour, Dibbetsstraat 41,
2518 PN Den Haag. Tel. 070-3651 027.
Francien van der Meer, Grevelingen 90,
1826 AP Alkmaar. Tel. 072-5611 297.
Harald Buskop, Sportlaan 370,
2566 LP Den Haag. Tel/fax 070-3648 946.
Cees van der Kooij, De Hulst 53,
9301 PC Roden. Tel/fax 050-5018 947.
Hans Keissen, J. Calsstraat 25,
1067 WE Amsterdam. Tel. 020-6146 734.

• Commissie Havo/Vwo

Elise Storck, *voorzitter*,
Elzenbroek 25, 4822 XE Breda.
Tel/fax 076-542 0592.
E-mail: estorck@casema.net
Genio Ruesen, *secretaris*,
Zwaluw 12, 8103 AR Raalte.
Tel. 0572-357 388.
E-mail: e.ruesen@carmelcollegesalland.nl
Leo Dalhuisen, Kortenaerlaan 18,
2121 XK Bennebroek. Tel. 023-584 9441.
Peter Westerveld, Breehoven 7,
6721 SP Bennekom.
Tel. 0318-430350, fax 0318-430351.
Greetje de Vries, Winschoterdiep 115f,
9724 GR Groningen. Tel. 050-318 2317.

• Commissie Bavo/VMBO

Annet van Leersum-Jentink, *voorzitter*,
Fabijsstraat 18, 3248 AJ Melissant.
Tel. 0187-602792.
René Corbeij, *secretaris*, Specht 19,
3766 WN Soest. Tel. 035-6023 741.
E-mail: rcorbeij@casema.net
Ron Hendriks, Middenweg 83,
1098 AG Amsterdam. Tel. 020-6682 237.
Harm van Dam, Juliana van Stolberglaan
37, 6713 PA Ede. Tel. 0318-652208.
Marie-Jes Boonekamp-Wingen,
Notgerusweg 23, 6212 BJ Maastricht.
Tel. 043-3211534.
Joost Dik, Buitenhof 10, 3353 HB Papen-
drecht. Tel. 078-6413 422.
Saskia Stoffelsen, Noordeinde 329,
1334 BP Almere. Tel. 036-5323 733.

• Intercommissie KNHG/VGN

Secretariaat, KNHG, Postbus 90406,
2905 LK Den Haag. Tel. 070-3140 363.
Fax 070-3140 637.
E-mail: knhg@knhg.nl

Jan van der Dussen, *voorzitter*,
Molenberglaan 81, 6416 EL Heerlen.
Tel. 045-571 0851.
E-mail: w.dussen@wxs.nl
Maria Grever, Instituut Geschiedenis en
Kunst KUN, Postbus 9103,
6500 HD Nijmegen.
Tel. 024-3615761.
E-mail: m.grever@let.kun.nl
Huub Kurstjens, Nijenkamp 13,
6651 HG Druten. Tel. 0487-513119.
E-mail: huub.kurstjens@cito.nl
Sabine Te Rietstap, Zuster Meijboomstraat
177, 2331 PG Leiden. Tel. 072-532 1894.
E-mail: STEMERDI@worldonline.nl
Kees Bogaerts, Omloop West 9,
3402 XM IJsselstein. Tel. 030-688 3576.
E-mail: c.bogaerts@hccnet.nl
Jeroen Duindam (geen nadere gegevens
bekend).

• VGN-vertegenwoordiger in de Atlantische Onderwijscommissie

Harald Buskop, Sportlaan 370,
2566 LP Den Haag. Tel/fax 070-364 8946.
E-mail: hbuskop@worldonline.nl

• VGN-ambassadrice buitenland

Hélène Budé-Janssens,
Patrijslaan 12a, 2261 ED Leidschendam.
Tel. 070-327 7923.

Internetsite van de VGN:

<http://home.wxs.nl/~srd/vgn.htm>

Zijn er wijzigingen in de adressen of in de commissies, geef dat dan door aan de eindredacteur van KLEIO. Dan staat het er de volgende keer goed in!